

Любмила Григорова

Крум Григоров

Литературни анкети

Български писатели

Литературната анкета с Крум Григоров носи всички белези, характерни за този жанр, като същевременно има и някои свои особености, обусловени от близкото родство между писателя и анкетъора. Затова тя е в по-голяма степен рожа на дългогодишно съвместно съжителство, отколкото на специално водените разговори във връзка с нея. Подчертан е един основен момент в творчеството на писателя: изключителната му отдаденост на селската тема, дълбокото познаване душата на селския човек. Наред с биографичните данни, в анкетата е отделено място и на редица особености на творческия процес. Очертания са и кратки, но характерни портрети на видни негови съвременници — писатели, художници, общественици, журналисти. През погледа на писателя присъствува неговата епоха — с напрегнатото ѝ ежедневие, с бурните ѝ обществени борби. Изказванията на негови близки, както и обяснителните бележки в края на книгата хвърлят допълнителна светлина върху личността му и обогатяват представите на читателя за нея.

Людмила Григорова

ЧИТАЛНЯ

Крум Григоров

Крум Григоров е роден на 10 ноември 1908 г. в село Кривопаланкско, Бургаска област. Завършил е средното образование в Бургас. Работил е в различни предприятия. Автор е на няколко романа и разкази.

Списание "Свобода" 1932 г.

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата

акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. и. с. ИВАН ЦВЕТКОВ,
ст. и. с. ИВАН САРАНДЕВ

III 22114 *интер*
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Людмила Григорова
Крум Григоров

ЧИТАЛНЯ

АН БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ • 1982
ИЗДАТЕЛСТВО „БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ“

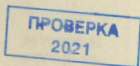
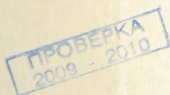
ИЗДАНИЕ НА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ЛИТЕРАТУРА НА БЪЛГАРСКИЯ

Людмила Григорова

Кръм I Григорова

Кръм I Григорова

Кръм I Григорова

III 22 MY
6495/83

© Людмила Григорова, 1982
с/о Jusautor, Sofia

УВОДНИ ДУМИ

Моята задача е особено деликатна поради това, че анкетираният автор ми е баща. Това прави работата ми и по-лесна, и по-трудна. По-трудна — поради опасността от субективни оценки и по-лесна, защото на всеки друг той трябва да се довери и тази дистанция между него и „другия“ понякога не може да бъде преодоляна, въпреки желанието му да бъде искрен.

Тази анкета обхваща един период от две години — 1976 — 1978, — макар че някои данни за живи дейци са осъвременени почти до момента на издаването. Разговорите са водени при големи интервали — главно поради лошото здравословно състояние на баща ми. Освен във връзка с анкетата имала съм възможност да го наблюдавам и да разговарям с него по обществени и литературни въпроси в продължение на години в съвместното ни съжителство, затова нашата анкета има и някои живи, специфични, особености. Има случаи, събития в неговия живот и творчески път, които тук са осветлени по-слабо. Това е така, защото той, като автор на автобиографична поредица, на автобиографични разкази, на книгата за собственото творчество — „Да уловим видението“ — е писал вече за тях и не би искал да се повтаря. И все пак някои повторения — що се отнася до бита, до отделни преживявания в детството, а и по-късно — са неизбежни.

Разговорите записвах на ръка или на машина. Той ги прочиташе и извършваше грубата редакция веднага. И по-късно в съвместната ни работа над анкетата последната дума винаги принадлежеше нему.

Стараех се да го представя такъв, какъвто е — без излишно разкрасяване. Искях да покажа и някои скрити кътчета от тази селска душа, която много трудно се разкрива пред „чужди“ — черта в характера на човек, който по своята външност е „типичен“ гражданин. И наистина — той, който живее в големия град вече четири десетилетия, не направи от него тема на своето творчество. Живото му обществено чувство винаги е откликвало на онова, което го заобикаля, но типично градските проблеми не влязоха в книгите му — те бяха обект

на отделни статии и репортажи. Докато селото е в кръвта му — оттам и тоя усет за красотата на народния език, на природата, която живее в произведенията му чрез неговите герои, но има сякаш и свой собствен, самостоятелен живот.

Стараех се да запазя атмосферата на непосредственост, естествена за такова близко родство, но, от друга страна, нито за момент не съм забравяла, че това е книга, предназначена за публика, и че роднинските отношения не трябва да ѝ придават „махленски“ характер. При оценката на отделни произведения съм имала пред вид не само отзивите на критиката, не само неговото отношение към тях, а съм се вслушвала и в собствения си глас, доверявала съм се и на собствените си критерии.

Като автор Крум Григоров е особено благодарен за анкета, защото автобиографизмът е неговата стихия. Той стана това, което е, едва след появяването на „Моето детство“ през 1953 г. С нея разчупи оковите на схематизма, които стягаха в обръч героите в някои от разказите му, посветени на следреволюционните преобразования в селото. Тогава тя се възприе като нещо ново, критиците я приветствуваха заради топлотата и лиризма, заради искреността ѝ. Тя е една от книгите, които са предвестници на разцвета на лиричната, изповедна проза, характерен за шестдесетте години.

Със своята автобиографична тетралогия Крум Григоров продължи традицията на Софроний и Т. Г. Влайков. След него написаха произведения за детството Л. Стоянов, Б. Райнов, К. Калчев, И. Мартинов, Т. Харманджиев, Е. Манов, Вл. Голев, К. Войнов, А. Германов и редица други.

Някои критици квалифицираха автобиографичната поредица на Кр. Григоров като „мемоарна“ литература, което според мен е неточно, тъй като споменът изисква много по-голяма вярност към документа. Докато тук е налице по-скоро един условен, своеобразен начин на повествование, което ни прави съпричастни към съдбата на главния герой, от чието име се води разказът. В този смисъл това са произведения, в които художествената измислица има не по-малко място, отколкото при всички други.

II. III. 1976 г.

Още като дете, когато разглеждахме в училище някой негов разказ или сричах ситните редове на биографията му, ми направи впечатление един факт: христоматините посочваха различни рождени дати. Това „разногласие“ го забавлява и него самия и на въпроса кога е роден, коя е рождената му дата, отговаря шеговито:

— Имам три рождени дати. Едната е, според думите на майка ми — две недели преди Голямата Богородица. Пада се на първи август. Тази дата беше записана в наборното свидетелство, което ми дадоха в общината, когато трябваше да се явя на комисия за войник. Когато се записвах за ученик в първи прогимназиален клас, трябваше да представя кръщелно свидетелство, което дотогава няхах. Родителите ми не го взели от свещеника веднага, както става обикновено, и отидох при попа в Добри дол, който държеше в енорията си и моето родно село. Беше възрастен човек, винаги намирисваше на ракия. Казах му какво ме носи при него. Той надяна телените очила и дълго се рови по разни тефтери, разхвърляни безредно в една станчка, докато най-после се усмихна: „Ке стане, момче, всичко ке стане, както трябва“, и с разтегнати завъркулки ми приготви кръщелното свидетелство. Грабнах документа и дори не погледнах какво пише в него. Оттогава училищните ми свидетелства, дори дипломата ми от Ломското педагогическо училище, носеха като рождена дата 22. VII. 1909 г. Но когато сменях личната си карта с паспорт, рождената ми дата в него бе отбелязана 27. VI. 1909 г. Чак тогава обърнах внимание, че в предишните ми документи беше вписана датата на издаването на кръщелното свидетелство и така си вървеше...

Баща ми е син на бедния селски терзия от с. Габрешевци, Кюстендилско — Григор Зарев, известен сред съселяните си като Гигó. Вероятно затова и наборното свидетелство на баща ми е издадено така: Крум Гигов Зарев. Дядо Гигó е бил необикновено висок човек, слабоват и леко приведен. (Така е описан и в разказа „Занаят“, и в „Моето детство“. Когато стане ду-

ма за него, очите на баща ми и сега овлажняват. Баща ми е разказвал, че знаел всички стихотворения от читанката наизуст и можел да ги казва едно след друго като скоропоговорка. На това отгоре, като седнел на коляното на баща си, пиел ракия заедно с гостите. В кюстендилския край, където открай време са се произвеждали много сливи, пиенето на ракия е било нещо обикновено за децата. Тя се дава и на родилки вместо мляко. Спомням си като дете, когато отидех на гости у баба ми, която живееше при сестра му, тя веднага изнасяше половин литър сливова с малка чашка и ме молеше:

„Де, меде, пивни си малко... Нищо нема да ти стане...“

Баба не близваше нито капка, а от моя отказ се огорчаваше и се разшетваше да ме почерпи с някоя ябълка или сушена слива...

Баща ми сякаш не беше много привързан към майка си, но за баща си с охота ми е разказвал:

— Не беше много здрав и трудно издържаше на тежка физическа работа. Беше изучил терзилька от дядо Заре. Запомнил съм дядо с бенеvreци, които сам си шиеше. Те бяха от бяло бало, с тесни ногавици и плитко дъно. На кръста си опасваше пояс, но не толкова широк, каквито носят добруджанци и тракийци.

Дядо Заре е бил селски терзния, докато дядо Гигó е имал „майсторско“ — освен саи и бенеvreци, шие е „купешки“ дрехи на по-младите.

— Баща ми беше човек с естетически вкус — споделя татко. — Вземаше мярка за дрехата на клиента с кълчищен конец и го отбелязваше на аршина. Аршинът беше железен, направен от еднакво дълги парчета и можеше да се сгъва и носи в джeb или да се бодие в пояса. Терзните, като дядо ми, са шили повече по домовете на стопаните.

„Ще дойдеш в идния понеделник и ще ушиеш за мене антерия и бенеvreци, а за жената — сая... Ще кажеш какъв гюндюлюк (надница — бел. а.) ще ми вземеш.“

А „баш“ майсторът дядо Гигó по-рядко ходел по къщите, повече си шие в шивачницата — бил мълчалив човек, понякога дума не обелвал.

— Само дими с цигарата си — спомня си баща ми, — ножичите хрущят, когато реже балото, иглата свисти в ръката му. Разбира се, беше такъв, когато нямаше клиенти. Но иначе с тях разговаряше, питаше ги за близките и роднините им, за плодородието, за събора в селото им. Славата му се носеше из целия край не само като добър майстор, но и като добър човек, защо-

то, който нямаше пари да си плати ушитата дреха, вземаше си я на вересия. Затова пък и да не носеше шаяк за дрехи, който как мине другоселец край нас, непременно ще извика: „Хей, Гиге, тука ли си, я излез да се видим.“ И другоселецът привързваше кончето за дирека на балкончето и измъкваше половинца шише от благодарност, дето му е ушил дрехите за Великден, пък и за пари не е припирал.²

— Майка ми не виждаше в себе си пара никога — споделя татко, — така беше и с нас, децата... Освен когато опре ножът о кокала и когато се измъдри някоя монета в бащината ми кесия, той я подаваше с трепереща ръка, защото оставаше без сермия. Когато се записах в четвърти гимназиален клас на новооткритата реалка в Трекляно и трябваше да внеса такса от сто лева, тогава баща ми измъкна стотарката и ми я поднесе усмихнат. Той обичаше ония деца и юноши, които се учат. Ризата му не беше кълчищена, каквито обличаха повечето мъже, а памучна, изтъкана от майка ми или баба. На яката ѝ отпред беше зашил тесни ширитчета, извезани с тънки копринени конци в небесносинкав цвят. Върху ризата намяташе антерия, негова майстория, която закопчаваше с жълтеникави копчета. Зиме понякога обличаше кожухче — предпазваше се да не изстине, заради гръдното си заболяване на младини.

Докато бащата е строг, мълчалив човек, висок цяла върлина, майката — или както я наричаха всички баба Станка — беше (тя почина през 1962 г.) дребна, пъргава, не знаеше кой нито минута.

— Да дойде човек у нас и да го остави майка ми без почерпка, не помня такова нещо. Много пъти в къщи е нямало нито хляб, нито друго за похапване, но за гостенина, макар и някой непознат другоселец, татев мющерия, ще обиколи махалата и ще вземе в заем хляб, туршия или друго и така се отсрамва пред госта. И все го кани да не се стеснява, да си хапне каквото дал господ.

— И аз я помня баба такава. Когато се хранехме, тя не сядаше. Все принасяше това-онова. От гозбата почти не хапваше.

— Майка ми беше нисичка, но изправена, тънковата. И облечеше ли се в нова сая, приличаше на момиче. Беше много сръчна. Запомнил съм я да подтичва по шосето и да моли някой от съседите да ни дадат я кон, я волска кола, за да си услужим. Докато беше жив дядо и живеехме заедно с двамата ми чичовци — ние имахме и кон, и волове. Но като се разделихме и баща ми почина, останахме с един вол, понякога повъртах-

ме и кравичка, а от колата ни се падна дял само преднището. Майка ми беше със светли очи, докато баща ми беше черноок, с матово лице. Тя беше милослива и гостоприемна жена. Дори да умре съвсем чужд човек, щом чуе виявица от някоя далечна махала, започва да бърше сълзите си с престилката и въздъхва: „Отишъл си още един сиромас...“ Понеже баща ми съвсем рядко се занимаваше със земеделска работа, майка ми го заместваше. Всичко вършеше сама, само не можеше да оре. Затова пък водеше воловете, ходеше в гората за дърва, прекопаваше градината в Станчовица и Радосовица, загърляше изревицата и картофите, жънеше, участвуваше във вършитбата. Тя беше нещо като отговорник за кърската работа. Наглеждаше вола и кравата, но най-много се радваше на козата ни Писа. Не знам откъде бяхме завъдили такъв сой коза, хем без рога, хем млечна, а и всяка година раждаше по две, понякога дори по три ярета. И ако за Гергьовден няхмахме агне за клане, то едно от яретата го заменяше. С баща ми се разбираха само с няколко думи. Но майка ми го хокаше, когато той пийне повечко. В кръчма не влизаше, но на сватба или при гости гаврътваше чашките една след друга. Тогава като че ставаше съвсем друг. Ракният го правеше разговорлив, а кажеше ли майка ми противна дума, посдърпваше я за плитките.

— Обикновено не само дъщерите, но и синовете са привързани повече към майките си. Въпреки уважението и почитта към баба ми, ти като че ли повече си бил привързан към дядо. Може би моето впечатление се дължи на факта, че той е починал млад — на 40-годишна възраст. И в твоята обич се примесва и жал, че така рано си е отишъл от света, че не е могъл да се порадва на живота.

— Има като че ли нещо вярно в това.

— Много хора са ми казвали, че аз приличам на него.

— Едва ли. Той беше висок повече от два метра, слабоват и малко приведен. Не беше много здрав и трудно издържаше на тежка физическа работа.

— Знаеш ли подробности около женитбата на майка ти и баща ти? На времето в повечето случаи са се женили по сватълък.

— Баща ми като данъчен (не го взели войник поради боледуването му преди това) трудно щял да намери мома в нашето село. Защото първото условие за женитба на младежа тогава било да е отслужил войник.

— Може би, защото отбиването на войниклъка е било доказателство, че момата взема здрав мъж, а нашият народ цени

здравето като най-голямо богатство. Затова, както пишеш в разказа „Войник“³, нашенци имат особена слабост към войника.

— Една съседка, баба Стояна, станала „наводжийка“ на баща ми за майка ми, която е от Горно Уйно, през три села от нашето.

— Имате ли си ниви, ливади, гора? — питал бащата на майка ми сватове.

— У наше село има и хубави ниви, и ливади, и гора, че и сливови градини. Да хапнеш плод от нашенска слива, дълго ще сладии на устата ти. А па каква ракия става от такива сливи... Люта, пивка, сама се хлъзга, като дръпнеш от плоската (сплеснато дървено буренце с цицка от едната страна, което може да се пъха в пояса на силяха отпред).

— А добитък повъртате ли?

— Какъв добитък има в наше село! Що овце, що кози, говеда, коне, чет нямат...

Не споменали за нас колко имот и добитък имаме. Така или иначе, провървяло им и на другата неделя майка ми пристигнала със сватове у дома като млада невеста.

Разбира се, все ѝ беше мъчно, че баща ми е данъчен, че не е служил войник като другите мъже. Само когато през войната го викнаха запас в Дупница в някаква военна шивалня и веднъж си дойде в отпуск с куртка и ботуши, сякаш ѝ дойде сърце на място, макар да нямаше кой да припечелва нито лев, за да си купим жито и други потреби, и гладувахме, както рядко се гладува...

— В разказа „Войник“ ти пишеш, че майка ти не се зарадвала толкова на първата ти заплата, колкото на първото известие да се явиш на военна комисия в Трекляно.

Представям си колко е била щастлива, когато са те определили за школьник. И толкова по-голямо е било разочарованието ѝ, когато впоследствие е трябвало да отидеш трудовак, нали?

— Да. Бяха ме намерили за неблагонадежден да служа в армията, а за офицерска школа и дума да не става. През 1933 г. работих два месеца през лятото на пътя между селата Пещера и Враня стена, а на следната година — на пътя покрай село Жабляно, Радомирско. През 1934 г. ме уволниха завинаги по болест.

— Спомняш ли си някоя по-интересна случка, някакво по-интересно преживяване от войнишкия живот? Обикновено всички мъже обичат да разказват за войниклъка си.

— Та аз съм бил само четири месеца трудовак. Но си спомням като ден днешен един случай, когато с моя съученик —

Асен Миланов май се казваше — отидохме на събор на гара Земен и решихме да си устроим шега с новия фелдфебел. Той беше земеделец от с. Перивол, рошъл с потури. Земеделците през блоково време държаха Министерството на благоустройството. Трудовите войски бяха подведомствени на това министерство. Този фелдфебел беше овчар — прост човек. На събора го напихме и вечерта на проверката той се кланяше на войниците и повръщаше. По едно време се строполи на земята. Двама души го закачиха с една кука за сено и го завлякоха нанякъде да спи.

— Ние се заговорихме за войниклъка и се отклонихме от основната ни тема. И твоето семейство преди Първата световна война е живяло патриархално — в голям дом, синовете след женитбата си не са се делили от старите.

— Да, и в нашата къща беше така. Аз живеях не само с родителите си, с братята и сестрите, но и с чичовците, стрините и техните деца. От всички най-обичах баба и дядо. Дядо беше неграмотен, но духовит, дори понякога ставаше ироничен. Не мога да кажа, че беше песимист — той се радваше, че по-големият ми брат усвои татевния занаят — шивачлъка, радваше се, когато чуеше да декламирам някое стихотворение, но това беше между другото. Неговата мисъл беше заета с хляба. Защото хлябът не ни достигаше. „Докато стоят отворени очите ми — казваше баща ми, — докато мога да държа иглата в ръцете си, макар и да не плащат хората, че нямат пари, може да изпукаме от глад, но мое дете ратай не го давам никъде. Аз не съм нито Сотѐ Антанашки, нито Андон Димов, та щом се пръкне дете в къщата им, веднага го пращат ратай и предварително вземат ха̀ка му, а те си хайлазуват под сенките или редят кръчмите в Трекляно“...

Чичо ми Никола, който беше след баща ми по възраст, беше майстор-строител. Не познавам по-работлив човек от него. Той я мигваше по два-три часа нощем, я не. Не го помня изтегнал се на постелята, а я на дръвника ще сече дърва или ще дяла някоя дъбица за греда, я ще ходи в гората да насече пръти за фасула — наричаха го „приткар“, който непременно трябва да се полива, я на жътва... Работлив, но и зъл беше той. Мине ли край тебе, непременно ще те ошипе по бузата, ще ти дръпне ухото така, че ще те боли поне половин ден. Той беше и доста стиснат. Ние, децата, се радвахме, когато се върнеше от печалба, и с четири очи гледахме в ръцете му какво ли ще ни подаде. Но той поднесе по някое бонбонче от най-дребните, колкото мънисто, та дорде го турнеш на езика си и ти заслади,

то вече се е стъпило и дълго след това преглъщаш слюнката си. Затова пък чичо Стойне — най-младият от чичовците ми — беше добряк, милозлив.

Дядо Зарѐ на всеки човек в селото ни беше измислил прякор. На дядо Божил — Бардето (Стомнето), на Стоян Мутарски — Стоян Скомината, защото сякаш имаше киселица в устата. Дядо постоянно повтаряше заради немотията: „Че се мре“, за което баба го стреляше с ръце: „Прокобник ниеден. Що кобиш. Който си е за мрешка, нека си мре. Но ние имаме и млада челяд, която ще живее.“

У нас младата челяд беше тъкмо колкото половин клас за училище.

— Тя е излязла права. Някои от внуците ѝ са дипломати, общественици, писатели.

— Баба беше оптимистка. Тя беше чистотна, с бели като сняг ръкави. Понякога не се съдържаше, та подръпваше някоя от снахите за плитките и я гълчеше: „Учи се, дорде си млада! Виж каква ти е ризата, като подничарка!“ Тя се беше прочула като знахарка. Лекуваше възпалени очи. Дойде болният, легне ѝ на скута, баба му подвие клепката с губерка и започва да я стърже със захарче. Кръвта, която изтичаше, беше „лоша“.

— Помниш ли някоя по-характерна случка от нейната „медицинска“ практика?

— Имаше един учител — Георги Тугето, сега живее в „Надежда“. Спомням си като дете, той беше млад учител, жена му беше красавица от Дивля. Този учител дойде с жена си, баща си и майка си с подаръци за баба за това, че го беше излекувала: риза, скута (престилка), ситпогача (тутманик) и ѝ се поклони — до три пъти. След това имаше угощение — по-голямо от кръщенка.

— Всички внуци говорят с голяма любов за своите баби. Разкажи и някои други случки от детството си, свързани с нея.

— Като станал ученик в отделенията, прочетох ѝ някои разкази от Елин Пелин, случайно попаднали у мене, не знам откъде. Тя възкликваше учудено: „Тоя човек като че ли е идвал у наше село, гледал е кой какво прави, изписал го е и го е направил на книга.“ — И продължаваше: „Той сигурно е от село, ама е умен, та е умеял да го направи на книга. Ако е гражданин, няма да може така.“

Смъртта на Елин Пелиновата Сивушка изживяваше като смъртта на нашия кон, който почина от глад, тъй като нямаше достатъчно храна за добитъка.

— А имало ли е неща, за които би я корил сега?

— Тя ме научи да пуша. Не мога да я коря, защото самата тя беше неучка и не знаеше вредата от тютюна.

— Твоите баба и дядо са постоянни герои на някои от ранните ти разкази⁴, както и на първата автобиографична повест „Моето детство“. Кога те започнаха да те интересуват като прототипове?

— Още в най-ранните ми творчески прояви. Успоредно с други образи заживяха в съзнанието ми и образите на мои близки. Още преди 9. IX. 1944 г. се появиха разказите „Чичо ми“⁵, „Занаят“. Тези разкази съм писал като че ли случайно. С течение на времето сам забелязах, че образите не напускат съзнанието ми, а се дообогатяват. Започнах да ги виждам в най-различни взаимоотношения.

— В кои сборници са влезли тези разкази?

— В различни.

17. XI. 1977 г.

— В „Моето детство“ и особено в „Гимназист“ са посветени много страници на чичо Борис — най-големия брат на многочлното ви семейство. След ранната смърт на дядо Григор вие оставате на ръцете му — пет деца сирачета.

— Не знам какво щеше да излезе от нас, ако не беше брат ми Борис, който стана глава на семейството. Ако не беше той да ме издържа в училище, може би щях да си остана само с прогимназиално образование. И сега му благодаря много. Неговият жест с нищо не може да се отплати. Ние, по-малките деца, го имахме повече от баща. Бяхме послушни, каквото кажеше, изпълнявахме го. Той беше усвоил татевия занаят — шивачлъка. Кое как отрасваше от нас, децата, хващаше иглата и помагаше на брат ми. Дядо Зарѐ шиеше само антерии и бенеvreци, брат ми беше „модерен“ шивач — той кара три месеца курс в Радомир. Борис шиеше освен прочутите казмирени саи и мъжки костюми. Ние разпаряхме някоя вехта дреха, наставяхме ивиците на две парчета, но така, че да не личат конците. Особено пред празник, когато клиентите донасяха шаящите си и искаха непременно саите или костюмите да бъдат готови за Великден или за Коледа. Тогава Борис, а понякога и ние осъмвахме над захванатите дрехи.

— Във втората автобиографична повест „Гимназист“ ти си описал патилата си като гурбетчия. Като работник по разширяването на пътя между селата Косово и Дълга Лука си описал „прелестите“ на непосилния за един юноша труд.

— Да, все пак шивачлъкът е друго нещо — по-безопасно. Всички знаехме да шиете на „Сингера“. Кое то от нас, децата, да седнеше пред нея, да сложи две парчета под иглата и да заклати стъпалките ѝ, машината като че не шиеше, а пееше.

— Що дебели шаяци са минали през тая машина — върти глава чичо Борис, който присъствува на разговора ни. — Особено пък ако са валяни на Йорданчовата тепавица, толкова са дебели, че само гуни стават от тях...

— В старите задружни селски семейства чувството за взаимопомощ беше много силно развито. По друг начин едва ли са щели да оцелеят — подхваща отново татко.

По-голямата ми сестра — Зарка — се омъжи в Пещера, близо до гара Земен, в едно семейство на овчари и орачи през 1930 г. Друг път и аз ходех на Земенския събор, но тази година не отидох, не знам по каква причина. Вечерта чакахме да се прибере сестра ми — няма я. Майка ми хълцука цяла нощ — мира не ни даде, докато не я издирим. Изпрати Раденко, за да види у кои хора е пристанала.

— Приставането, изглежда, е било нещо съвсем обикновено тогава.

— Да. Но има случаи, ако родителите на момата не са доволни, отиват да си я вземат и отношенията между „сватовете“ се развалят. Но като мине време, обикновено се примиряват. Така стана и у нас. Брат ми Борис беше трудовак в Горна баня и не можеше да присъствува на „предаването“ — тържеството, на което бяха дошли роднините на младоженеца заедно с него. Аз бях вече учител и станах нещо като баща на сестра ми тоя ден — посрещаш сватовете според обичая, ставах да се чукам със свекъра и свекървата. На сестра ми не ѝ провървя в новото семейство. Трябваше да замесва пълни нощви хляб за двадесетина души. Тя беше работлива, но слабовата. И въпреки че имаше у тях всичко за храна, сестра ми започна да крее, да отънява още повече, а наскоро след раждането на третото дете я хвана пневмония и я замъкна в гроба.

— Ти произлизаш от голям селски род. Коя според тебе е „най-забележителната“ личност в рода ни?

— Зависи в какъв смисъл. През две-три поколения назад е имало един дядо Гьошѐ (Георги), който е оставил диря в съзнанието на внуци и правнуци.

— Твоят земляк Асен Станоев ме уверява, че за фамилията ви е характерно остроумието. Един от прякорите ви е бил „Лисиците“.

— Греша. Като дете на мене ми викаха „лисицата“, защото

имах кожухче. Та да се върна на думата си. Дядо Гьоше бил истински мъжага. Як, суров планинец, когато гладувал, гладувал по цяла седмица, но когато имало какво да яде, можел да опана цяло печено агне и погача хляб. Аз намерих една пръчка на тавана на старата ни къща, където беше нарязал „работите“ от четирите страни на тази пръчка.

— Интересно, ти не си отделил никакво място на този пра-
дядо в произведенията си, дори в автобиографичната тетралогия. Но затова пък дядо Зарѐ е един от постоянните ти и обичани герон.

— Предполагам, че това е така, защото нямам никакви непосредни впечатления от него. А аз пиша преди всичко за онова, което лично съм преживял и изстрадал. Той не ми е дошъл „на ръка“. Но несъмнено един от най-известните членове на нашия род стана брат ми Раденко.

— Той още като юноша се е заловил с политическа дейност. Разкажи повече подробности за това.

— Като ученик в Графическото училище при Държавната печатница в София, Раденко става член на РМС, а по-късно секретар на ремсовата организация и член на районен комитет на РМС. Натрупал опит от работата си в Държавната печатница, той става един от инициаторите за създаване на активна организация на РМС в родното ни село. По-късно Раденко е член на районен комитет на партията в София, а след нападението на фашистка Германия над Съветския съюз — сътрудник на Военната комисия при Окръжния комитет на партията. На него му е възложена подготовката на въоръжено въстание в пет софийски полка и железопътната дружина на гара Подуяне. На 27 април 1942 г. при една явка е арестуван и измъчван най-жестоко. Преди процеса* успява да избяга и до Девети септември живее в нелегалност. Задочно на два пъти е осъждан на смърт.⁷

— Кога успя да научиш за бягството?

— Научих, че е жив, от един наш съселянин, негов съученик, комуниста Сава Рангелов, който ми показва писмо с Раденковия почерк.

— Много пъти си ми казвал по различни поводи, че чичо Раденко те е насърчавал в писането. Защото не са малки трудностите, които трябва да преодолее всеки начинаещ автор, да се пребори със собствените си колебания, съмнения, чести разочарования, но и с иронията на околните, на завистниците.

* Той е осъден по два процеса — в първи и трети артилерийски полк.

— Вярно е. Като напечатах някъде разказ, не казвах никому. Но колегите ми — учители, — като открият името ми под някой псевдоним, ме подиграваха и ме наричаха „нашият писател“. Подхвърляха ми: „Писателят идва.“ Впоследствие свикнаха и директорът започна да ми възлага да произнасям речи на Кирил и Методий, да пиша доклади.

— Чувала съм, че чичо Раденко също имал литературни интереси и е писал очерци и рецензии.

— Очеркът му „Аз искам да живея“ във вестник „Жар“⁸ беше написан много прочувствено и направи силно впечатление. Освен това спечели наградата на конкурса, обявен от вестника. Струва ми се, че печата нещо и във в. „Култура“, под редакторството на Стефан Караков. Той печата в същия вестник и откъси от романа си „Конгресът“, останал недовършен, защото при арестуването му ръкописите са били изгорени от Сава Рангелов, за да не попаднат в ръцете на полицията.

— Какво беше съдържанието на романа?

— Из живота на туберкулозните. По това време у нас официално били регистрирани треста хиляди болни от туберкулоза. Романът беше обвинение преди всичко към социалната политика на държавата.

След 9. IX. Раденко стана партиен работник, по-късно — дипломат. Впоследствие беше заместник-министър на външните работи, завеждащ отдел „Външна политика и международни връзки“ при ЦК на БКП, заместник-председател на Народното събрание. Член е на ЦК на БКП. Впрочем той и сега пише отделни разкази и спомени.

Друг по-известен член на рода ни е синът на брат ми Борис — Георги Григоров, който на 32 години беше заместник-министър на строежите. По-късно стана секретар на Софийския градски комитет на БКП, а сега е завеждащ отдел „Организационен“ на ЦК на БКП.¹

— Преди десетина дни обиколихме с кола цялото Краище. В Габрешевци аз съм била само няколко пъти. Но и то, като съседното Трекляно, където някога е кипял живот, сега е глухо.

— В Трекляно имаше десетина бакалници, седем кръчми, книжарница, интелигенция — учители, лекари, клон на Б. З. банка, мирово съдилище, гимназия. То беше прочуто със своите анархисти и толстоисти.

Сега и Трекляно е някак замряло, въпреки усилията да се съживи — създаден е цех за пластмасови изделия и климатична гимназия. А в Габрешевци не видяхме жива душа. Само един

¹ На Дванадесетия конгрес на партията Георги Григоров е избран за член на ЦК. Той стана и народен представител.

² Крум Григоров

племенник на баща ми, който ремонтираше старата си къща. Нашата къща е вече съвсем порутена.⁹

— Името на родното ти село — Габрешевци — винаги е будило у мене любопитство. Знаеш ли откъде произлиза то, чувал ли си разкази и предания от своите съселяни за произхода му?

— Много пъти съм се запитвал откъде носи името си моето родно село, но няма нито писмени документи, нито устни предания. Изглежда, произлиза от габър. Не знам как изчезнаха габърите, но в детските ми години ги имаше много в нашенската гора. Те бяха шумнати, високи почти колкото дъбащите, хилави и трудно се сечеа. Но нито шумата им беше добра за храна на овцете и козите през зимата, нито стъблото им беше трайно — лесно загнивяше.

— От Асен Станоев — твоя земляк — съм чувал, че габрешевчани са преселници от Тракия.

— Съмнявам се в това. Защото има махала, която се нарича Клисурци, дошли са от с. Клисуря, Трънско. Някои от съседните села завиждаха на нашето, че си има река, че две шосета минават през него — едното за гара Земен и оттам направо за София, а другото за Кюстендил. Къщата и шивачницата на баща ми бяха чучнали на Кюстендилското шосе, близо до сухо-долината Бела вода. Баща ми, макар и да беше шивач, знаеше в потънкости строителния занаят. А чичо Никола, щом се върнеше от печалба, веднага се заемаше да прережда керемидите на къщата или плевнята и да отлепва старата мазилка и да слага нова, по-гладка и от по-хубава пръст, която докарвахме от Селска нива или от Яловарник.

— Трекляно е било нещо като околийски градец по времето на твоето детство и юношество.

— Да. Трекляничани гледаха на нашенци малко отвисоко и дори им се подиграваха.

19. XI. 1977 г.

В „Да уловим видението“ ти пишеш, че като малък и наум не ти е минавало, че ще станеш писател. И това до голяма степен е естествено за семейство, което почти не е виждало книга, където никога не се е говорило за литература и за писатели. Но може би в детството си ти си проявявал спонтанно някакви други дарования?

— Свирил съм от малък на много народни инструменти — кеманче¹⁰, дудук, двоянки, зурна. По-късно като ученик в Лом-

ското педагогическо училище свирех на цигулка — това беше задължителен предмет — влизаше в програмата. Тъй като нямаш своя, свирех на цигулката на братовчед ми Величко, с когото бяхме съученици. И въпреки че тя винаги му беше подръка, а аз я вземах само докато си науча урока, той получаваше двойки и тройки, а аз — петици и шестници.

Обичах да свиря, когато изкарвах добитъка на паша. Някои свирки сам си правех. От бърз правех гайдуници, правех си и свирки от ръжени стъбла.

— Ти и сега, когато си в настроение, обичаш да свириш на двойки и на дудук. У дома има няколко вида двойки и дудуци.

— Моят земляк и приятел Стоян Венев в ателието си държи закачени по стените всякакви народни инструменти, включително и тъпан. Като му ходя на гости, винаги свирим и играем кюстендилски хора.

— Стоян Венев е изключително самобитен художник и колоритна личност. Той е илюстрирал книгите ти „Сред народа“ и „Гимназист“. Какво е мнението ти за тези илюстрации?

— Харесват ми, но са малко гротескови, карикатурни — в неговия си, стоянвеновски стил. С илюстрациите си на „Сред народа“ той спечели сребърен медал на международната изложба в Лайпциг.

— Но ти си не само музикален. Като писател имаш склонност към живописното, към баграта.

— Макар и да свиря на разни инструменти, не се смятам за музикален. Предпочитам живописта. Предпочитам изложбите пред концертите, а и приятелите ми са предимно художници.¹¹

— Като повечето селски деца, ти си твърде много свързан с природата. В творчеството ти тя не е толкова фон, колкото действащо лице. Много твои преживявания, описани в разказите и повестите ти, са свързани с нея и с нейните обитатели, макар че малко си се занимавал с лова. Освен чичо Раденко имало ли е и други „истински“ ловци в нашия род?

— Не си спомням. Но нашият съсед дядо Тасе — веднъж ме изненада с такава „слука“, която поразил детското ми въображение. Един ден той ми подари живо лисиче. Беше хванал лисица с малкото ѝ.

— Ти си описал подобна случка в разказа „Лисичето“¹².

— Да. Спомням си, че тогава махленците се извървяха да зърнат крадеца на кокошките, а децата да видят малкото лисиче. То примигваше плахо, но от време на време се поозъбваше.

— Макар и малко, зверче е.

— Кой като мене! Настанихме го в един сандък с големи зирки, за да му влиза въздух. Най-много се зарадвах, когато дядо му направи юларче, украсено с пъстри мъниста. Но една сутрин надникнах в килерчето. Отворих сандъка — беше празен. От лисичето — нито следа. То беше прегризало юларчето, бутнало капачето на сандъка и се беше метнало през отвореното прозорче.

— Мисля, че си запазил незабравими спомени за природата — като състояние, като радост и като страдание, като стихийна сила?

— По нашия край, сред тия планини зимата не се шегуваше. Мама ме хокаше, че като намокря дрехите си, няма с какво да ме преоблече, дядо ставаше още по-кисел. Аз като че и сега виждам как баща ми наднича от прозорчето през лютивия пушек, който се виеше от копторчето, как лицето му се удължава и добива загрижен вид. Прокъсаните ти опинци, макар и да са закърпени с ремъчки отдолу, пропускат вода, краката ти се вкоченяват, в къщи едва ги събуваш, залепнали са се за кожата и щом ги подръпнеш, отпаряш и парченца от нея. Но и в най-студените зимни дни животът не секваше.

Разбира се, както навсякъде, така и у нас най-много се радвахме, когато настанеше пролетта. Тогава ливадите покрай реката стават нежно зелени, овоцните дръвчета се покриват с цвят и отвсякъде извира и се носи по цялата долина приятен аромат. Веднъж край суходолината зърнах една птичка — мъничка такава, с дребни оченца. Славей. А друг път ястреб беше подгонил едно славейче, което се вмъкна през отворения прозорец в стаята ми. Аз притреперах от вълнение. Не исках да го пусна. Дядо ме предумваше: „Ще тъгува за кленовите храсти — казваше той — и няма да пее.“ Но аз бях непреклонен.

— Като всички деца.

— Не знам дали като всички, но аз бях много упорит.

— И какво се случи с птичката?

— През нощта я сложихме в едно кошниче да си преспи, но котката я набарала. Дядо бе дочул цвъркането и едвам я отърва. Веднага я пуснахме на свобода.

— Твоята привързаност към птиците забелязвам и сега. Когато излезеш на разходка в планината, ти се заслушваш в песента на горските обитатели и ги разпознаваш по пеенето им.

— Действително, много обичам птиците.

— В първите ти разкази природата почти отсъства, а и там, където я има, тя не заема онова средишно място, както

в автобиографичните повести и в разказите от един по-късен период. А това едва ли е случайно и е свързано навярно с израстването ти като художник?

— Сигурно си права. И аз не мога да си обясня защо природата не е намерила своето място в началните ми разкази, тъй като тя се е всмуквала в мене от най-ранната ми възраст, а може би още от рождение. Майка ми ме е носила в цедилка на гръб и когато е отивала на жътва, и когато е прекопавала и загърляла картофите и царевицата. Закачала е цедилката като люлка на клоните на някое дърво, гледала си е работата, а аз съм поглъщал с очи всичко наоколо — и баири, и горички, и изкласили ниви. Може би затова винаги си представям моите герои свързани с дадена местност, селище, сезон. Най-силно впечатление ми е правил нашенският пейзаж — необгледната равнина ме уморява. Аз съм описал по разни поводи настъпването на пролетта, сливобера и ябълкобера.

За мене пейзажът не е самоцелно нещо, не е пейзаж заради самия пейзаж, а живо същество. Човекът и пейзажът са свързани така, че трудно бих си представил какво ще излезе, ако махна природната картина и остане героят в някаква пустота. Тук не става дума за истинска пустиня, а за нещо извън времето и пространството.

— Когато се говори за природа, в човешкото съзнание обикновено изпъкват прелестни картини на пролетно ликуване, ведро небе, белнали се дръвчета. Но не винаги природата е приятел на човека. Понякога те влизат дори в конфликт.

— Но този конфликт не е постоянен. Защото след бурята небето се избистря, отново се чуват песните на птичките, изпужват се клоните на дърветата, хората се юрват по полето.

— В твоите произведения наред с ведрите картини на настъпването на пролетта, присъствува и другото лице на природата — страховити гръмотевици и бури, които са вземали и човешки жертви, олелията, която настава при такива стихийни бедствия.

— Тези картини са се запечатали в съзнанието ми главно с трагедията на селяните — стихийте унищожавали труда на тези бедници, децата им измирали от глад и болести, те принуждавали бащите да хванат теслата и бичкията и да тръгнат по далечни и непознати краища на печалба. В моя край мъжете — като трънчаните — са известни майстори-строители. Даже и аз самият, още като ученик в гимназията, съм ходил с майстори по постройките.

— На колко години си бил тогава?

— На 14.

— Спомняш ли си някои забележителни майстори от твоето село?

— Имаше един такъв — казваше се Никодим, от Пешовата махала, приказлив и шегаджия, който беше баш майстор по оджаците и комините. А Гиго Петрунов — по мостовите и подпорните стени. Те гледаха на работата си мераклийски. Тоя Никодим съм го наблюдавал как работи на постройката — понякога слиза по два-три пъти от покрива и занича дали всяка дреболия е изкусурена — дали коминът не е изкривен, хубава ли е извивката на оджака. За неговата майстория и сега се говори в моя край.

22. XI. 1977 г.

— В трудното всекидневие на нашия селянин празниците са били рядкост и може би тъкмо поради това той ги е очаквал с трепет, с вълнение. Той се е готвил за съборите месеци преди това. Там са се оглеждали момите и ергените и нерядко именно на събора някоя мома е приставала.

— Какъвто е случаят със сестра ми Зарка. Съборите бяха най-многоочакваните празници за нас. Станеше ли дума кога ще се видят някои роднини, не се казваше по Коледа или по Великден, а на Треклянския събор, да речем. Ако някое момиче започваше да увърта майка си и баща си за казмирена сая, те му казваха: „Като наближи съборът в Раянци, продадем ли рудото шиле, ще поръчаме саята при Борѐ.“

На събора на Зеленилото ние за пръв път вкусвахме череши — горановски и периволски — едри, сочни, докарани с кошове на магарета. На Земенския събор непременно у дома трябваше да има варена млечна царевица. Ако нямате, ще вземете в заем от съседите — те са щедри за събора, макар и в друг ден и на клепките им да се обесиш, едва ли ще ти дадат... Старци и баби, мъже и жени, младежи и девойки, деца — всичко живо се устремяваше към съборището. Някои от по-далечни краища идваха още от предния ден. Кой носеше лита шарена черджица, кой смъкваше покровеца от коня или магарето си, постилаха ги и така пренощуваха... Имах една братовчедка, която не само че се готвеше отдалече за събора, но и на самия ден още от зори започваше да се гизди. Обличаше саята, натъкмяваше копринената си забрадка, обуваше лачени обувки с високи и тънки токчета и все не се харесваше. Така се кипреше пред огледалото през целия ден и навечер, когато съборджините започваха да се разотиват, тогава чак тя излизаше.

Всеки събор оставяше в съзнанието ми образа поне на една хубавица.

И днес съборджийската краста не ме е оставила. Сега ходя не само в Богъовци и в Житен, във Филиповци и в Мрамор, но и на други събори, чиято цел е „по-специална“ — имам пред вид съборите-надпявания в Копривщица, на Рожен в Родопите. Те не са едновременно събори, тези са „национални“, на тях има и изложби на народни шевици, на грънци и други произведения на народните изкуства и занаяти, там си дават среща най-добрите изпълнители на народни песни и хора от цяла България, надпяват се и се надиграват.

Спомням си един от националните събори-надпявания в Копривщица — там като че се беше събрал целият народ на България. Съборджииите се движеха на тумби — ту в една, ту в друга посока, по естрадите пееха и се надпяваха самодейни ансамбли, единични певици и певци. Друсаха шопското и премятаха крак от Пернишко, нижеше се тракийска сюита. След това върху обръчите на тъпаните се качиха мъже от Пиринския край, размятаха надиплените си поли и се залюля бавно, тежко хайдушко хоро.

— Днес, пък и в миналото тези празници на народното изкуство са привличали вниманието на мнозина изтъкнати наши писатели, художници, народопсихолози.

— На събора в Трекляно съм виждал поета Емануил Попдимитров. Там се запознах с Владимир Димитров-Майстора, който избираше модели за своите мадони. Тази случка използвах в разказа си „Ласка“¹³, който посветих на паметта на Майстора. На събора в Петърч видях за пръв път Ангел Каралийчев и Никола Фурнаджиев. Съборите в Шопско посещаваше и Елин Пелин.

— Струва ми се, че на някои места, дори в най-доброто, което си създад, има увлечение по самоцелно пресъздаване на битовите детайли — особено облеклото на хората, домашната уредба, описание на някои селскостопански работи — оран, вършитва, коситба. Имам пред вид и описанието на съборите в „Сред народа“, в разказа „Ласка“, в есето „Събори“¹⁴.

— Не си права. Не може да се опише сиромашията на хората от село в миналото, без да се свърже тя с бита им, с начина на живот. Душевността намира място в облеклото, в оръдията на труда, в домашната уредба. От друга страна, в таядушна атмосфера е имало и празници, събори, сватби, кръщенки.

— Може би си искал именно чрез тях да покажеш, че въп-

реки затъпяващата мизерия душите на тези хора копнеят за нещо по-различно от потискащото всекидневие?

— Тъкмо така! Изображението на ралото или на човека, който оре с крава и магаре, впрегнати заедно, както обича да ги рисува Стоян Венев, не е битовизъм, а израз на определена характерология. Когато моят дядо Зарѐ се връща вечерта срещу Нова година с празна торба, а ние всички го чакаме да донесе брашно за погачата с паричката*, той почва да псува и господата, и дявола. В такъв случай за какъв битовизъм може да става дума, след като трагедията на семейството, което трябва да посрещне един от най-големите празници на празна трапеза, намира израз и в бита!

— Разкажи и други спомени, свързани с празници!

— В съзнанието ми се е врязало празнуването на Гергьовден.

— Може би защото той е през пролетта?

— Вероятно и поради това. На един такъв Гергьовден брат ми Борис и сестра ми Зарка отидоха нагоре към планината рано сутринта заедно с други ергенаши и току-що замомели се моми да донесат цветя и една особена билка, която наричахме „масларче“.

— Сигурно за тази билка има някакво предание?

— Хората вярваха, че като се направят венци от цветята и се увият около врата на някоя най-млечна звиска, а масларчето се нареже на ситно в кърмата ѝ, овцете ще пускат повече мляко през цялото лято и няма да прегорят рано. Печеха се агнета, носеше се погача от чисто бяло брашно, за да се отпразнува денят на св. Георги Победоносец, който за нас беше олицетворение на мъжество и храброст, покровител на изобилнието и плодородието. Надвечер цялото село се източваше край старото църквище. Мъжете и жените, старците и бабите насядаха на кръг, на големи становници или на дъски — нещо като пейки. Младите невести, омъжили се тая година, се нареждаха откъм западната страна на кръга.

— За да гледат на изток, към слънцето?

— Да, такъв е обрядът. Затулваха се една зад друга, свекуваха се коя да излезе напред. Там беше нещо като сцена в театър без завеса.

— Те вероятно са се стеснявали, защото са излизали на по-

* Вж. разказа „Нашият Дядо Мраз“, печатан в кн. „Отново на училище“, С., Б. П., 1961 г.

каз пред цялото село, което ще ги види за пръв път като невести?

— Да. А момите, като самодиви в привечерната дрезгавина, хванати за ръце, пееха на два гласа:

Ой, мили ми, свети Гьоргиио,

свети Гьорги с враня коня,

илен пойде, весел дойде...

Имаше нещо тържествено в извивките на запеващите, нещо величествено. Като обиколят няколко пъти, най-старият нашепещ, обикновено това беше дядо Дойчин Ущирии, който живя над сто и двацет години, се надигаше от мястото си и като благодареше за хубавите песни на девойките, започваше да реже колача (погачата). Прерязва я накръст откъм опаката страна, съседът му отдясно посипва варени зърна, след това ливне малко ракия, а дядо Дойчин вдига нависоко порязаниците и благославя: „Свети Гьорги да ни е на помощ. Житата да извисят стъбло, та и Лило Златанов — най-високият човек в селото ни — като влезе, да шукне, да не му се види нито главата, нито барушката. Класът да тежи, както е тежко оловното търкалце на сертмето...“ И като гребнеше шепата от варената царевича, пуснеше няколко зърна в устата си и продължаваше: „Колко зърна в шепата ми, хиляда пъти повече да има във всеки клас.“

Отвсякъде се понасяше многогласно: „Амининин... От твоите уста, в ушите на свети Гьорги...“

— Такъв един ритуал се е вплел естествено в разказа „Приказка за хляба.“¹⁵

— А към фолклора като изкуство така да се каже „теоретически“, проявявал ли си специален интерес?

— Някои писатели го изучават по сборниците за народни умотворения. Аз никога не съм си служил със сборници — той се е влял в кръвта ми още от детските години — от приказки, поговорки, заклинания, баяния. И сега си спомням баянето на моята баба Цвета, която лекуваше болни очи, и съм го използвал, както стана вече дума, в разказа „Баба Цвета лекарката“. Та когато съм го описал, то си е дошло съвсем естествено.

— Народноостното, разбираемо не толкова като бит, а по-скоро като съдба, присъствава не само в ежедневието, но и в езика. Така е и при тебе, макар че не си писал пародии и хумори-

стични закачки в „народен“ стил — като Елин Пелин — нито пък си преразказвал народни приказки — като Каралийчев.

— Езикът на Каралийчев е по-стилизиран, моят е по-земен.

— В произведенията си използваш широко народни думи, повечето от твоя край и от шопско, където си учителствувал. Какво е според тебе мястото на диалектните думи в езика на художествената литература?

— Аз съм против крайностите. Убеден съм, че те са онези ручейчета, които вливат прясна вода в неговата пълноводна река и го освежават. Но трябва да се използват с мярка — онези от тях, които са известни в повечето краища на България. Иначе прекалената употреба на диалектизми загрозява езика, затлачва го с ненужен баласт и го прави трудно разбираем за широк кръг читатели. Тогава, както се казва, вместо да изпишеш вежди, ще извадиш очи. Нашенският диалект е близък до трънския. В трънския има повече консервирани старинни форми. Макар че и у нас са запазени падежите (Ти вижда ли бабу Станку?).

24. XI. 1977 г.

— Мизерията, недоимъкът, гладът — тези „вечни“ спътници на много селски семейства от миналото — са постоянен мотив в творчеството ти — от най-ранните очерци и разкази до автобиографичната тетралогия. Сигурно те са така заседнали в съзнанието ти, че просто не можеш да се „отървеш“ от тях?

— Изглежда, защото дори най-светлите празници, като Нова година, Коледа, Геръовден, винаги са били помрачени от зловештата сянка на глада. Цялото ни многолюдно семейство, а и колко други като нашето, бяха просто заплашени от гладна смърт.

— Всеки писател си има не само теми, но и преживявания, свързани с отделни хора, годишни времена, местности, към които постоянно се връща. Някои от тях за него стават символи. Какво би казал ти по този въпрос?

— В произведенията си например аз най-често се връщам към Хайдушки камък. Може би защото винаги е бил пред очите ми. От която и страна да се намираш в нашенското землище, не можеш да не го забележиш. Името си, изглежда, носи от хайдутите, които са се заслонявали в дъждовно време в неговите малки пещери и като влезеш вътре, нито ще те вали, нито ще ти духа откъм Църноок или Кървав камък — планини, останали сега в Югославия. Като овчарче, ако не всеки ден,

то поне веднъж-два пъти в седмицата съм се изкачвал на Хайдушки камък с овцете и козите. Ако сме двама или трима другари, единият ще слезе в селото да донесе хляб, а другите ще пазят добитъка. От Хайдушки камък се снизяваха на изток Варнидолските варовити скали, безводни, но добри за пасища на овцете.

— Просто Хайдушки камък за тебе олицетворява детството и всичко най-мило, свързано с него?

— Да. Малко по-надолу от Хайдушки камък пък е Ущирино Бачище, където най-често ние изкарвахме добитъка. Не веднъж пъдарят ни е вземал дрешките, когато, улисани в игра, забравяхме добитъка, който влизаше в чуждо жито или пък в забранена ситна горичка. Тук идваха пастири от Клисурската махала, от Накевците, от Зелнишката махала и понякога овцете така се измешваха, че трудно ги отгъчвахме. Но затова пък беше някак по-весело. Особено като се мереше ниската фигура на дядо Наке, който винаги носеше в силяха си двойанки. Най-голямо удоволствие изпитвах да чуя неговите двойанки. Той като че не свиреше, а пееше или по-право редеше някоя народна песен дума по дума. Двойанките се продаваха по съборите, но съвсем нарядко, защото не всеки умееше да ги прави.

— Имаше ли във вашия край прочути майстори на двойанки?

— Запомнил съм дядо Величко Гереснин от Добридол — майстор един път. Той ходеше по Раянско усое и диреше подходящи ясенови или шестилови дървета, те по-лесно се повъртаха със свредел, по-хубав тон издаваха. Двойанките имат шест дупки отпред, една ниско долу вляво, и една отзад, за палеца. Когато всички други дупки бяха затиснати с пръстите и останеше най-долната отворена, двете свирки се сгласяваха така, като че издаваха един, само че някак по-мошен тон. Имаше такава приказка за девойки, които надвечер, връщайки се от жътва, запяват: „Сгласили са се като ясенови двойанки...“

— Освен дядо Величко — прочутия майстор на двойанки, сигурно е имало и други колоритни фигури, които и днес не си забравил?

— Разбира се. Дядо Костадин Клисурски например. Той доживя до дълбока старост и го помня все овчар. Як, висок, носеше винаги дълга дреха, нещо като контош, препасваше се с въже и псуваше, та носеше долината. Но една от снахите му идваше дохаки. Ако рече гък, тя рече — млък. Беше го накарала да спи при овцете в обора. За постилка или завивка и дума не ставаше.

— Ако съдя от произведенията ти, ти си обичал като че ли еднакво всички сезони — във всеки от тях си виждал нещо привлекателно?

— Това е наистина така. Ако пролетта привлича с цъфналите дръвчета, с пицната зеленина, зимата е не по-малко привлекателна — особено за децата — с бяло покривало на снега, с пързалките, със снежните човечета.

Все пак и като дете, и сега любимото ми годишно време е ранната есен. Може би и поради това, че тогава се берат сливите и ябълките. Сливоберът и ябълкоберът в нашия овощарски район открай време са били истински празници. Ние имаме на три-четири места малки градинки с по няколко дръвчета. Повечето бяха оградени с плетища, но настанеше ли сливобер, прескачането ставаше лесно. През деня се разполагат в градините кошове, плетени от върбови или лескови пръчки, слагат се кошници, дори тук-там ще зърнеш и волска каруца. Смях, песни, привиквания на ергенаши...

29. XI. 1977 г.

— В твоите разкази и повести¹⁶ има едно възрожденско преклонение пред апостолското дело на народния учител. Вероятно тъкмо това отношение те е подтикнало да избереш учителството като своя професия?

— Трудно ми е да отговоря на тези въпроси. Вярно е и това, но е вярно и друго. Станах учител донякъде и поради липса на друг избор. В ония трудни години беден селски младеж, който жадува за знание, за наука, не можеше да стане друго освен учител.

Аз се ограмотих чрез брат ми Борис, преди да прекрача прага на училището. Той сричаше, аз сричах по него. Понякога издебвах, когато е навън, и измъквах моливчето от торбичката му, където си държеше книгите и други ученически потреби. Погледвах в тетрадката му по писане и започвах да наподобявам ръкописните букви. Отначало той ме посдрусваше, че му разбърквам учебниците, но по-сетне сам взе да похваща китката на дясната ми ръка, да оправя пръстите, с които стисках молива. Така постепенно научих цялата азбука. Прерових и някои учебници на брат ми. Сричах дати по история и нищо не разбирах.

Децата се трудеха наравно с родителите си от 5—6-годишна възраст. Аз лично съм се радвал да бъда овчар, агнишар, а пък за говедар като по-малък не смеех и да мечтая. Смятах, че е много почтено нещо.

Но да съм говедар, мислех си, колкото и почетна професия да е, не си струва, ако не върша и нещо друго. Я да свиря с дудучето, я да преплитам с пшеничени сламки ширити за сламена капела, я да препрочитам парченце вестник или книга. Но де ги книгите? Брат ми вардеше от мене читанката си да не му я изцапам или да не скъсам някой лист... Но един ден той не беше у дома. Успях да грабна читанката му. Мушнах я в торбичката си. Подкарах говедата към Яловарник и те се запасоха на поляната.

Отворих читанката и засричах:

— Какво четеш ти миличко другарче?

— Чета; а, бе...

„Брей — рекох си, — да се намери човек да напише стихотворение за мене, говедарчето...“

— Това е известното Вазово стихотворение?

— Да. Аз четях на висок глас, след това наизустях куплет по куплет. Съвсем случайно се „запознах“ с един писател, преди още кракът ми да е стъпил в училище. Гласът ми кнътеше, ехото го разнасяше и го връщаше обратно. Дочух друго дете да се обажда отнякъде: „Чета; а, бе...“¹⁷

— Тези преживявания са залегнали в разказа ти „Говедарче“.

— Сюжетът за моите разкази обикновено почива върху действителна случка — върху онова, което съм преживял или съм имал възможност да наблюдавам. Да си призная, аз разчитам по-малко на своята фантазия, въпреки че не отричам голямото ѝ значение за художественото творчество, пък и за всяко човешко творчество. Има произведения на човешкия гений, където фантазията е от решаващо значение: в романите на научната фантастика, в произведенията на световната класика: „Ад“, „Фауст“.

— Да, защото нито Данте е могъл да слезе в ада, дори да е искал това от чисто професионална гледна точка, нито Гьоте е присъствувал на алхимичните опити в кабинета на легендарния д-р Фауст.

— Именино. Просто има два вида писатели. Изглежда, аз съм от първите.

— А какъв беше конкретният повод да напишеш този разказ?

— Сто и двадесет годишнината от рождението на поета, тържествата в Пловдив и Сопот, статиите във вестниците бяха онзи тласък, който отключи този спомен.

— Но ти забрави да разкажеш как завърши тази първа „среща“ с писател?

— По едно време, след като бях наизустил стихотворението за говедарчето и го декламирах до прегракване, се сепнах. Наоколо взе да се смрачака. Разбрах, че съм самичък, и ме достраша. Залетях надолу като обезумял... Полякът беше докарал говедата у дома. Разбира се, със солидна глоба. И въпреки каранниците, задекламирах отново стихотворението: „Ти малко си, но труд те чака тука...“ Баба ми предрече, че сигур я писар в общината ще стана, я някой ломотан оратор ще се извъдъ...

— Ти и сега го знаеш наизуст това стихотворение. Чувала съм от твои съученици, от роднини и приятели, че си имал едва ли не феноменална памет — особено на млади години. Мене винаги ме е учудвало, че помниш не само цели стихотворения, учени в детските години, но и математически формули, и исторически събития, имена, дати, и то с голяма точност. Сам си ми разказвал, че като ученик си запомнял урока още в клас. Това ти е позволявало да се учиш отлично, без да полагаш в къщи почти никакъв труд — така ти си бил опора на многолюдното осиротяло семейство в полската работа. Паметта помага ли ти по-осезаемо в творчеството?

— Разбира се. Дори когато пиша очерк, аз почти не си служа с бележки. Всичко е в главата ми. Това е правило впечатление и на мои колеги — журналисти, — когато сме били в командировка.

— Още преди да пристъпиш прага на училището, си проявявал любознателност и паметливост. А какви следи са оставили у тебе споменът за първия учебен ден, за първия учител — това са неща, които будят трепети у всеки човек?

— Веднъж тате срещнал учителката, заприказвали се, той споменал, че има дете, което може да чете и пише, а още си играе на ашици. Тя се заинтересувала, прегледала регистрите и към началото на зимата казала на брат ми Борис, че трябва да ме доведат при нея. Като узнах това, хем исках да избягам, хем изпитвах радост, че ще си имам собствена читанка и когато поискам, мога да си чета. Дори мога да си я сложа и под завивката, та като се пробудя, да мога веднага да се залова с нея.

Училището ни се състоеше от една широка одая с дълги чинове. Учителката — Виктория Гонева — живееше наблизко, у дядо Димитрови. Четирите отделения учеха на едно място — учителката беше сама. Тя държеше в ръката си тебешир и една

голяма книга — изглежда, това е бил дневникът. И още от първия час ме покори с погледа си. Аз ѝ се любувах — бях виждал много нашенски хубавици по съборите, но такава, като учителката, не бях виждал. Пък и името ѝ — и то беше интересно за мене. Такова име — Виктория — не бях чувал — нито едно момиче от нашето село не беше кръстено с такова име.

— Като чета тези страници от „Моето детство“, да си призная, мъничко ти завиждам, защото за мене срещата с първата учителка, първият учебен ден са се превърнали в мъчително преживяване. И въпреки че се учех добре, спомняш ли си как всяка сутрин водех дипломатично преговори да не ходя на училище — така много ме подтискаше атмосферата в клас?

— Помня, как да не помня. А за мене ходенето на училище беше празник. Затова аз ставах рано, много преди да се е съмнало, почвах да се мия, да приготвям торбичката си. Но произнасянето на срички — както това е в началото — не ми беше интересно. Исках направо да чета. Понякога дори по смятане вдигах ръка, когато някой второ- или третоотделенец се умълчи. В началото учителката ме поглеждаше снизходително да не се меся в чуждите работи, а да си гледам моите уроци. Но като виждаше, че не се отказвам, вдигаше ме да реша задачата.

— Ти си се славил не само като отличен ученик, но преди всичко като надарен математик. Направил си впечатление и на приемния изпит по математика, когато си кандидатствувал за Педагогическото училище в Лом. Един член на изпитната комисия, по образование химик, се провикнал: „А бе, момче, ти висше училище по математика ли си завършил?“

— Да, така беше.

— Рядко писатели, въобще малко хора имат подчертана склонност едновременно към положителните и към хуманитарните науки, към изкуството.

— Наистина. На мене всичко ми вървеше — с изключение на рисуването. Но като че ли най-много ми вървеше смятането. Може би това беше и една от причините учителката след някой и друг ден да ме тури на друг чин. Така аз преминах направо във второ отделение.

— Тогава не е имало такива формалности, каквито има днес — сам учител, по свое усмотрение да прехвърли ученик в по-горен клас.

— Тогава беше така — за хубаво или за лошо. Изглежда, че е било повече за хубаво. Но както казах, не ме биваше да бъда рисуващ. Правех разни върколаци у дома, кое с въглен,

кое с каквото ми падне. Често похабявах тетрадката си с рисунки, а тетрадки по онова време трудно се намираха.

— Бил си примерен ученик. А имало ли е случай на конфликт с учителите?

— Имал съм, но като гимназист. А като малък си спомням само такава случка. Учителката ни беше донесла препариран щърк да го рисуваме. Сложи го на висока поставка, за да се вижда добре от всички страни, и почна да ни обяснява каква е формата на тялото, коя е сенчестата страна. В това време влезе Сотé, синът на дядо Стоймен Божилов, висок младеж, завършил четвърти клас на гимназията, но поради липса на средства беше напуснал училището. Той пожела да види рисунката ми. Взе молива и поправи извивката на шията. Аз се обърнах към него: „Сотé, остави ми молива.“

Отведнъж усетих как меката ръка на учителката се докосна до лицето ми и като през съм дочух укора ѝ: „Бива ли така!“

Разтревожих се и ме беше срам. Срам ме беше да отида на другия ден на училище. Мислех си, че всички деца ще ми се подиграват.

— Изглежда, че си бил много чувствителен?

— Изглежда. Защото и сега си спомням, че като седнах на чина, дълго мислих как да постъпя. По едно време се престраших и с насълзени очи промълвих: „Вчера сгрехих. Простете ми. Няма вече да се повтори такова нещо.“ Тази случка съм използвал в разказа „Моята учителка“.

— Много пъти по различни поводи си писал за срещата си с първата книга. За теб това е било истинско събитие, по-добре е да се каже дори откритие. Би ли разказал повече за тая първа среща?

— У дома не само че нямаше никаква прочитна книга, но дори и вестник не се намираше. Когато се свършиха цигарените книжки, баща ми и дядо ми си потягаха лулите, а баба сви-ваше цигара от някой лист от изписана тетрадка или в по-мекка царевична обвивка. Никой в селото ни не знаеше, че съществуват книжки, написани специално за деца. За нашеници най-важните книги бяха учебниците. Изучиш ли тях — значи, вече всичко знаеш.

Но един ден край оградата на дядо Николчовата нива близо до шосето за Кюстендил съзрях някаква книга с навлажнени листове без корици. Грабнах я и се озърнах да не ме види някой.

— Страхувал си се да не ти я отнемат?

— Стисках в ръцете си това съкровище, въпреки че още не знаех какво е... Взях се в заглавието — нямаше го, липсваха няколко страници. Нищо, рекох си, и това богатство не е малко. Къде е да четеш парченце от вестник, къде цяла книга... Мушнах я в пазвата под кълчишената риза. Веднага се скрих в плевнята и на една от зирките на разлепените ѝ страни, където проникваше слънчева светлина, започнах да чета за чорбаджи Марко, и за Огнянов се разпращах. По едно време съм заспал. Дирили ме нашите за вечеря, що ме дирили, па почнаха да се приготвят за лягане, кога дочух нещо като извивки на виявица и плач. Мама плачеше и нареждаше дали не съм се удавил в някой вир на реката, или пък ме е завлякла циганка. Имаше влашки цигани на катун по това време и освен кокошки и агнета, крадяха и деца.

Отърсих сламките от главата си, муснах книгата в един ъгъл, за да не я открие никой, и се упътих към къщи. Легнах си, ала не ми идваше сън. Всичко, което бях прочел, се мяркаше пред очите ми. Бях запомнил цели изрази, дори пасажи, и сякаш ги четях, без да гледам в книгата. Аз още не знаех как се казва тя, нито пък знаех кой е авторът ѝ. На другия ден, като я прочетох цялата, открих заглавието ѝ. На няколко места под текста със ситни букви беше написано: „Под игото“...

— Сигурно не си и подозирал, че авторът на „Говедарче“ и на „Под игото“ е един и същ?

— Не подозирах, разбира се. Дълго мислих какво да правя — да обаждам ли някому за книгата, или не. Най-после реших да прочета нещо от тая книга на баба.

Исках да ѝ се отблагодаря за приказките, които научих от нея. Приседнахме край огнището, тя задимя с цигарата си и ме изгледа някак особено. Какво ли ще ѝ прочета... По едно време ме запита дали са съществували такива хора, живи ли са още... Мъчех се да ѝ обясня кое как съм разбрал. Тогава, както вече казах, не знаех нищо за Иван Вазов. За него научих доста късно, като ученик в по-горните отделения.

— Кога се запозна основно с творчеството на Вазов?

— В гимназията, когато учителят ни запознаваше не само с автора, но и по-подробно с произведенията му. От дете го бях обикнал и тогава издирих под дърво и камък всичко, написано от него, за да го прочета. Учудвах се как един и същ човек може да разкаже толкова интересни истории, да напише толкова много стихотворения, които наизустявах едно по едно.

— Вазов е първият писател, когото си „срещнал“ и обикнал. Кон други писатели по твоя преценка са изиграли роля в живота ти и оформянето на литературните ти интереси?

— Съвсем случайно се запознах и с творчеството на Елин Пелин... Аз и сега съжалявам, че дори в Трекляно, където учех в прогимназията и в реалката, нямаше добре уредена библиотека. А Кюстендил беше на четиридесет километра. Баща ми я отиде веднъж-два пъти в годината на пазар да моли Моше търговеца да му даде на кредит казмир и гайтани, а за книга и дума не ставаше. Та не си спомням как точно ми попадна в ръцете томче от разказите на Елин Пелин.

— Има нещо знаменателно в това, че ти още в самото начало си попаднал на писатели, изобразили селската неволя — една действителност, която е била и твоя и затова и ти си ги почувствувал свои.

— Особено ми допадна Елин Пелин. Неговите книги като че бяха написани за нас. И по начина на живот, и по действията на героите си те приличаха на моите съселани. Попът от разказа му „Задущница“ приличаше на поп Стефан от Трекляно, който замъкваше цели конски порязаници, свински сушеници, чували с прясно сирене. Такъв съдебен пристав, какъвто е описан в разказа „Андрешко“, идваше и в наше село. И във всяка махала се намираще по някой Андрешко, който хукваше да предупреди съмахленците си да изпокрийт де шо имат, за да не умрат децата им от глад през зимата.

— А кой е първият „жив“ писател, когото си видял?

— Да зърна жив писател в ония години ми се струваше невъзможно. Кой ще си губи времето по нашите нищо и никакви селца, разпилени по долините на планинското Краище? Сигурно писателите са нещо необикновено, хора, които и по външност не приличат на другите. Така си мислех, макар и да бях виждал снимките на някои от тях в читанките и христоматиите. Не знам защо, но си ги представях непременно с бомбета.

— Интересно, тази представа за писателя като „необикновен“ човек я има у всяко дете, докато не срещне „жив“ писател.

— Една от причините е, според мене, че децата инстинктивно чувствуват редкостта на таланта. Дори и в най-малките села имаше учител, срещаха се тук-там и агрономи, но писателите живееха предимно в столицата. А и колко бяха те? Днес киното, телевизията, демократичността на образователната система, урбанизацията правят писателите много по-достъпни дори и в най-отдалечените краища.

— Но да се върнем към въпроса за срещата ти с първия „жив“ писател. Как и кога стана това?

— В Трекляно, когато бях ученик в реалката. Директорът — Венё Пашински — влезе веднъж в клас и ни предупреди да се подготвим за посрещането на скъп гост — да си почистим дрехите и най-важното да си научим добре уроците. Всеки питаше съседа си, кой ли пък ще е този важен гост? Сигурно инспекторът — от него трепереха и учителите, и учениците... В къщи майка ми подкърпи цървулите, изпра дрехите ми, брат ми Борис ги изглади, дядо Николчо ме подстрига и като се изправих пред стъпеното огледало, харесах се... На сутринта рано се събрахме учениците от наше село към Буковичината махала и се упътихме за Трекляно. Едни издаваха приятна миризма на купешки сапун, други стискаха ръце: как ли ще мине тая дандания...

Влязохме в клас и любопитството ни се засилваше. Ние се подмушвахме, питахме се един друг — дали пък няма да е някой депутатин? Но де ти депутатин по това време? Те се мяркаха по селата само по избори. Най-сетне през отворената врата на стаята влезе гологлав мъж на средна възраст, възник, с корав якалък. След него се вмеъкна директорът. Напознатият кимна с глава и поздрави. Ние бяхме като вцепенени, примигвахме с очи, следяхме всяко негово движение. Директорът ни го представи:

— Поетът Емануил Попдимитров — рече той. — Г-н Попдимитров ни е още по-скъп, защото е роден в нашия край. В село Груинци — близо до границата...

Ако ме попитаха в тоя миг за нещо, от гърлото ми не би се отронил никакъв звук. Какви ги приказва директорът? Поет, и то от Краището. Струваше ми се невероятно... Дали пък директорът не се шегува... У нас се раждаха круши и ябълки... Майстори по постройките има във всяка къща, намира се по някой терзия, дори учители, съдебни пристави, но поети... Та те се раждат само в големите градове... Може би само в София...

— Какво друго ти направи силно впечатление тогава?

— Думите на директора, че нашият изтъкнат поет — както нарече той Емануил Попдимитров — е следвал във Франция и е завършил в Швейцария...¹⁸

— Какво друго си запомнил от тази първа среща с „жив“ писател?

— Това, че никога не се отделял от книгите. Аз попивах всяка негова дума така, както зажаднялата земя попива дъж-

довните капки. Говори за поезията, за литературата, спомена някои автори и книги, които чувах за пръв път.

— По това време ти имаше ли вече определени литературни интереси?

— Още не. Въобще като ученик, въпреки че обичах да четя и пишех хубави съчинения, не бях се определил, така да се каже. Защото на мене ми се удаваха еднакво както положителните, така и хуманитарните предмети.

— За това вече говорихме.

— Редно е да спомена впрочем, че на срещата с Емануил Попдимитров, благодарение на ласкавите думи на директора Пашински, че пиша хубави съчинения, поетът прояви специален интерес към мене.

— В какъв смисъл?

— След като ни говори за литературата, на края Емануил Попдимитров каза приблизително следното: „На вашата възраст момчетата и момичетата сами по себе си са поети. Сигурен съм, че всеки е написал по някое стихотворение в тетрадата си, която крие от чужди очи...“

Последните му думи бяха и въпрос към нас... Какви ти стихотворения, когато стихосбирка не бяхме виждали... Като видя, че никой не вдига ръка, той отново се обърна към нас: „Не пише ли някой от вас по-хубави свободни съчинения?“ Всички наведохме глави и се сгушихме зад гърбовете на другарите си. Тогава Пашински посочи мене.

— Кунето беше написал нещо за една премръзнала птичка — как я внесъл в затоплената стая, как се съживила и запрехвърлявала от ъгъл в ъгъл, но котката откъснала главичката й...

— Това не е ли Венелин Пашински — същият този, който ти е бил учител по български език и литература и докато беше жив, до преди няколко години, ти пишеше доста често писма, обикновено по повод на някой твой разказ?

— Да, същият е. Жалко, че не съм запазил нито едно от тези писма. Но затова пък пазя като най-скъп спомен неговия подарък за чествуването на 60-годишнината ми в Кюстендил. Той ми подари пълното Ботево издание, под редакцията на Иванка Ботева и Ив. Клинчаров. Това издание Пашински е намерил през 1916 г. в манастира св. Димитър, недалеч от гр. Велес. Книгата има следния надпис: „На моя отличен ученик в Треклянската прогимназия и реалка 1920—1926 година Крум Григоров по случай тържественото отпразнуване шестдесетгодишната му възраст и 40 години учителска, културно-просвет-

на и писателска дейност — подарявам настоящата книга с най-искрени пожелания за още дълги години творческа, културно-просветна и писателска дейност...

27. VI. 1969 г.

гр. Кюстендил

От учителя му

Венелин Пашиински

— Когато Пашиински те представи на Емануил Попдимитров като автор на хубави съчинения, как реагира той?

— Не си спомням това, но си спомням, че аз така се засраших, че не смеех да го погледна в очите. Когато вдигнах глава, стори ми се, че той сякаш надникна в сърцето ми и разбра колко много ми се четяха книги, а ги няхах. Аз и сега се чудя как съм могъл да преодолее стеснението си и да го попитам:

„А вие, когато бяхте ученик, отде намирахте книги за четене?“

Той отвърна, че е учил в Кюстендил, където имало богата читалищна библиотека. Пък и баща му, който попувал в Груинци, все пак като човек на заплата му давал по някой лев — види се, той е имал отношение към образованието, към книгата и е знаел, че похарчената пара за такова нещо не е загубена...

Какво беше моето изумление, когато след десетина дни получих по пощата пакет с книги — стихове и романи. Притреперах от възлудие, когато сред тях зърнах стихосбирка от „нашния“ поет (аз вече го наричах така). Но мене ме очакваше и друга изненада: на първата страница на стихосбирката се мъдреше надпис: „На Крумчо от Габрешевци за литературните му интереси“, и следваше подписът: „Е. Попдимитров...“

— Спомняш ли си заглавието на стихосбирката?

— Сега не мога да си спомня. За съжаление този екземпляр изгоря заедно с почти цялата ми библиотека от това време през бомбардировките.

— Какво впечатление ти направиха неговите стихове тогава?

— Видяха ми се много отвлечени, чужди на моя свят и право да си кажа, не ги разбрах. Та аз до тази възраст почти нищо не знаех за символизма и се чудех как така един поет, който е от нашия край, дишал е същия въздух, който дишах и аз, радвал се е на същата величествена природа, срещал е всеки ден същите одрипавели, мършави селяни, може да витае из облаците. По-късно, когато ми попаднаха стихотворенията „Ру-

сия“, „Октомврийската революция“, поемата „В страната на розите“ (1939), се убедих, че той се е приземил и че не е останал безучастен към съдбините на народа. Макар и сега да си спомням, честно казано, разочарованието си от стихотворението „Груинската река“, където очаквах да видя картини от познатото ми родно село на поета. То се намира на петнадесетина километра от моето. Нищо подобно нямаше там. И все пак в годините на фашизма не само с книгата си „В страната на розите“, но и с това, че беше предоставил квартирата си за срещи на нелегални писатели антифашисти, той направи завой към нас.

— Виждал ли си се с него по-късно, когато литературата се превръща за тебе в съдба, оказвал ли ти е някаква конкретна помощ в твоя не лек творчески път?

— Като учител в с. Петърч пишех разкази и печатах доста активно в „Заря“¹⁹, „Светлоструй“²⁰, „Литературен глас“²¹, „Страници“²², „Брод“²³. През 1939 г. в списанието на М. Арнаудов „Българска мисъл“²⁴, където редактори по това време бяха П. Динев и Ал. Бурмов, напечатах разказа си „Бичагата“²⁵, който по-късно влезе в сборника „Бразди из чернозема“. По повод на този разказ Е. Попдимитров ми прати картичка, в която ми пишеше много насърчително. За съжаление не съм я запазил. Той ми пожелаваше да пиша повече за нашия край, където живеят добри и работни хора. Те заслужават това.

— Този разказ е един от първите, които показват по-голяма житейска и творческа зрелост. В изобразяването съдбата на бедния селянин чичо Гочо има навен, поне на мене така ми се струва, от Елин Пелиновия разказ „На браздата“.

— Не съм съгласен, но това е друг въпрос. Та по повод Емануил Попдимитров — конкретно влияние върху творчеството ми не е оказал. Както вече споменах, той е живял в съвсем друга среда и при други условия. Имал е досег с културата на големите европейски страни — живял е във Франция и в Швейцария. Изпитал е влиянието на френския символизъм и е един от нашите „завършени“ символисти. Моето творчество се е развивало по съвсем друг път. Аз, както съм писал подробно в книгата си „Да уловим видението“, съм изпитал влиянието на Вазов и Елин Пелин, учил съм се от великите руски класици: Толстой, Достоевски, Чехов и най-вече от Горки.

А с Емануил Попдимитров се видяхме отново, когато бях учител в моето родно село, на Треклянския събор. Беше заедно с Владимир Димитров — Майстора, който диреше нашенски хубавици за модели. Попдимитров беше шегаджия и присмехул-

ник, държеше се съвсем естествено, както се държи един стар познайник с приятеля си. Аз като че ли се намирах на деветото небе, но все още се стеснявах да кажа, че правя опити да пиша.

— След като училището не е изиграло решаваща роля в оформянето на литературните ти интереси, сам много пъти си го казвал, явно, че дължиш това предимно на самообразование-нието си.

— В Педагогическото училище в Лом имаше богата библиотека — не само с педагогически съчинения, но и с художествена литература. Спомням си, че там ми попадна за пръв път „Хамлет и Дон Кихот“ на Тургенев. И все пак като ученик аз четях предимно писатели, които се изучаваха в училище — през този период е рано да се говори за едно по-целенасочено литературно самообразование. Това стана по-късно, когато бях вече учител.

В Джурина махала, където бях назначен веднага след завършване на училището, няхаме черна дъска, а пишех на стената с въглен. Там не само липсваха книги, но и почти вестници не идваха. В тази махала учителствувах три години. През тия три години едва не подивях!

— На твоето „ходене по мъките“ като учител в Джурина махала си отделил подобаващо място в книгата си „Сред народа“.

— Да. Няхам отделна квартира, а живеех в училището — в къщата на чичо Митѐ, в станчка, съседна на класната стая. Тя беше преградена салдърма и беше толкова тясно, че едва сложихме легло. А вратата беше проядена от червеи и като свирнеше през зимата горнякът, в станчката проникваха снежинки. Сутрин водата в стомната винаги беше замръзнала. Селските чорбаджии не искаха да има училище в Джурина махала и гледаха по всякакъв начин да го закрият, защото знаеха, че сега по-трудно ще си намерят ратаи.

— Какви по-конкретни стъпки предприеха, за да закрият училището?

— Те бяха подговорили сговористкия общински съветник и една сутрин той заедно с горския довтасаха с волска кола, за да вдигнат чиновете. Като казах на децата какви са намеренията на властниците, те налягаха върху чиновете. Притекоха се на помощ хазанът чичо Митѐ и зетят му Стоил и по този начин осуетихме затварянето на училището.

— Спомняш ли си някои по-интересни и значителни събития

от твоето учителствуване там — не само от учителското всекидневие, но и някои прояви от обществен характер?

— За някакви особени културни прояви тук не може да става и дума. Но повечето от хората бяха неграмотни и се отнасяха с голямо уважение към мен. Поздравяваха ме не само децата, но и възрастните с почит. Дори (такъв бе обичаят там) невестите ми целуваха ръка като на поп. На едни избори за общински съветници бях назначен за председател. В централното село Ломница, където щяха да гласуват избирателите от съседните села, бяха регистрирани три партии — демократически съговор, национал-либерали и земеделци. Водач на либералите беше известният в този край търговец на ракия и дървен материал — Стоян Ломнички. Той имаше голямо влияние, защото беше заробил икономически селяните. И макар съговорът да беше на власт, по всичко личеше, че изборите ще спечели той. Съговористкият кмет и старши стражарят пристигнаха специално от околийското управление. Бяха напили двама нехранимайковци, които привечер хвърлиха камък през прозореца, който тупна пред изборното бюро. Целта беше ясна — да се всее смут, да се разпилеят изборните урни и по този начин да се касира изборът.

— А вие как реагирахте?

— Отпървом аз се стреснах, но бързо се окопитих, прекъснах гласуването и изпратих училищния прислужник Стоил до близкото гранично поделение. Не мина и един час, довтасаха десетина граничари, които въдвориха ред, и по този начин беше осигурено нормално протичане на избора. На вратата дочух думите на един старец: „Това синенце — даскалчето — уж е младо, пък ги чактисва изборджийските работи.“ За тези и за други избори съм разказал в книгата си „Сред народа“.

— Сигурно в паметта ти са се запечатали и някои битови детайли и случки от това учителствуване, които за тогава може да са изглеждали естествени, но днес звучат като анахронизъм.

— Искам да разкажа нещо, което мене и тогава ме поразих. Моята ученичка — 14-годишната Ванка, която бях записал в първо отделение (тя беше все още „подлежаща“) — един ден беше пристанала. Хазайката ми подметна: „Така е, даскале, хубавото момиче не го чакат ергените.“

В Джуриня махала учителствувах от 1928—1931 г. до падането на Съговора. През 1931 г. дойде на власт „Народният блок“. В родното ми село се откри вакантно учителско място. Министерството на просветата тогава беше в ръцете на земеделците

и бях назначен за учител. Учителствувах до 1934 г., до 19-то-майския преврат, когато бях уволнен.

— Вероятно поради политически съображения?

— Разбира се. В селото имаше силна ремсова организация. В нея членуваха: Асен Николчов, Райчо Накев, Асен Станоев, Серафим Кръстев, Звезда Спасенина, Драганка Буковичина, Цена Кръстева и др.

— Ти беше ли член на тази група?

— Не, не съм бил. Аз бях съмишленик. Организирах с нейна помощ театрални представления в читалището.²⁶ Спомням си, че давахме „Вестовой Димо“ — драматизация по Г. П. Стаматов — и стана една комична случка. Нямаше сцена и младежите донесоха ритли от каруците, които слагахме върху чиновете — това беше сцената. А за завеса — някое от момичетата донасяше черга от дома. Но при представлението на „Вестовой Димо“ чергата падна и ние до края на представлението останахме без завеса.

Аз вземах активно участие на учителски конференции в Трекляно, на които участваха представители от трийсет села. Вземах думата и критикувах някои по-изостанали колеги.

— За какво?

— За недобро преподаване, за несъобразяване с изискванията на педагогическата наука. Веднъж трябваше да изнесе лекция учителката Радка Попалексова. Тя се уплашила от моето присъствие и когато в почивката излязох навън, на връщане вратата на училището беше заключена. По този начин не можах да присъствувам на лекцията ѝ и да взема отношение.

— В Джурина махала не е имало каквито и да било условия за културен живот. А в Габрешевци?

— Донякъде. От Габрешевци писах на редакциите на различни вестници и списания с молба да ни изпращат своите издания безплатно. Така нашата читалищна библиотека започна да получава над петдесет издания. Следях очерците и разказите, стараех се да ги анализирам и си мислех, ако ли напиша подобно нещо, как ще изглежда. Но все още се въздържах. Важното е, че у мене се породил желание за писане и не съзнавах какво мога и с какво да се заломя. Преди това бях чел доста педагогическа литература, главата ми беше пълна с мъдрости, с цитати от Песталоци²⁷ и Коменски²⁸ и ми се виждаше по-лесно да приготвя статия, макар да бях все още зелен в учителската практика. Написах две статии в „Училищно дело“ и „Литературен глас“.

— Това е малко необичайно начало за един белетрист. Обик-

новено се почва със стихове. Но в случая е естествено, като имам пред вид конкретния случай. Пък и ти все пак си напечатал едно стихотворение²⁹ във вестник „Към нови хоризонти“.³⁰ Значи не правиш изключение от общото правило да се започва със стихове?

— Да. Но, да си кажа право, аз не гледах сериозно на проявите си като стихотворец. Учудих се как така бързо бяха поместени педагогическите ми статии, защото са от неизвестен автор. Все пак появяването на името ми във вестника, дори на родното ми село (винаги пишех отдолу и него) ме поблазниха.

— А имал ли си псевдоними?

— По мое време, за разлика от днес, беше модата на псевдонимите. Вихров, Ураган Небесни, Каруцин и какви ли не. И аз в началото подписах една-две по-незначителни публикации с псевдонимите Крумегри и Габраков. Но днес едва ли някой може да ги открие.

— Как посрещнаха колегите ти твоите първи изяви в печата като педагог?

— Някои от учителите не четяха вестници и не знаеха за моите прощепулки, други не бяха обърнали внимание (нямало откъде, ами от Габрешевци ще се извърди педагог, който ще ги учи на мъдрости), трети с изумление ме зяпаха, като им отговарях утвърдително, че това са мои статии.

Главен редактор на „Литературен глас“ беше Д. Б. Митов³¹. Два пъти в месеца излизаше страница с рубриката „Образование и възпитание“ под редакцията на Калина Малина. Тогава още не знаех, че са съпрузи. След година в София, пред кафенето на писателите „Цар Освободител“, срещнах Петър Динеков. Той ме покани вътре. Запозна ме с Калина Малина и Д. Б. Митов, в чийто вестник „Литературен глас“ бях печатал педагогически статии. Калина Малина се учуди до немайкъде. „Мислех си, че това е някой брадат педагог, а то какъв излезе — момче, съвсем момче...“ Този случай по-подробно е описан в книгата ми „Да уловим видението“.

Но с педагогиката свърших на бърза ръка. Не бях доволен от себе си. Искях да пиша за обикновените хора, за ония, които ме заобикаляха, сред които живея, свързан с тях било чрез роднинство, било по читалищна линия, било пък чрез децата им, мои ученици. Деветнадесетомайците ме уволниха от моето родно село. Стоях известно време без работа — скитах се из София. След три-четири месеца бях назначен в с. Петърч, Софийско. Тогава назначаването ставаше по реда на успеха от

завършеното педагогическо образование и от ревизиите през последните две години от учителствуването.

— Почувствува ли някаква осезаема промяна, когато се премести там?

— Имаше редица неудобства, че бях отдалечен от моя край и по-трудно можех да помагам с пари в къщи. Но, от друга страна, имаше и големи предимства, че бях много по-близо до столицата — на 20-ина километра. Това ми даваше възможност да прекарвам всеки съботен следобед и неделя в София, да се срещам с писатели, с редактори, да вземам книги от читалище „Христо Ботев“ и Градската библиотека. Така прочетох почти изцяло Тургенев, Толстой, Достоевски, Гогол, Шchedрин, Короленко, Лесков, Шевченко. Да не говорим за Пушкин и Лермонтов, произведенията на които бях чел още като ученик в гимназията. По това време се запознах с Иван Руж в читалище „Христо Ботев“³², който ми даде да прочета два тома избрани разкази от Чехов, като разбра, че пиша разкази. Независимо дали четях произведение в мерена или в немерена реч, аз запаметявах цели пасажии, които ми харесваха още от първия прочит. Допадна ми много непринудеността на повествованието в „Записки на ловеца“ от Тургенев. Казвах си на ума, че тия хора (като Тургенев) са били съвсем свободни от всякакви задължения и когато пожелаят, тръгват на път. Спират в някоя губерния, пият руски чай, ходят на лов и там се случват разни истории или пък самите придружители им ги разказват. Написаното ме завладяваше и ме държеше в плен цели часове, с дни и години — та и досега. Така например романът „Ана Каренина“ четох и препрочитах няколко пъти. И като селски човек — освен всичко друго — събития, герои — най-силно впечатление ми направи описанието на коситбата. Струва ми се, че коситбата в „Ана Каренина“ е по-действителна от онези, в които и аз лично съм участвувал.

— А как възприе произведенията на Достоевски?

— Моето съзнание беше чуждо на идеите му за „несъпротивление на злото“, те бяха в услуга на обществото, срещу което по един или друг начин бях решил да се боря... Аз имах вече изграден миоглед на комунист, макар и да не бях член на партията.

Но Достоевски като романист ме разтърси из основи... Не бях срещал друг писател дотогава, който така дълбоко да е бръкнал в човешката душа. Не виждах по-голям психолог. Най-силно впечатление ми направи романът „Братя Карамазови“. Удивлявах се на съдебните пледоарии и обвинителни речи,

които произнасяха героите, и се питах откъде авторът знае тия потънкости, как така ги е описал, та той нито е бил адвокат, нито изобщо юрист. Тогава бях чел един сборник, мисля, от Кони³³, с речите на велики юристи, но никой не можеше да се мери с героите на Достоевски...

Поразиха ме и „Мъртви души“ на Гогол, и „Губернски очерци“ на Шchedрин. Някои от техните герои сравнявах с хора, които познавах и които в жестокостта си към подчинените може би ги задминаваха... У Чехов ми направиха впечатление краткостта, лаконизмът. Разказче от три-четири страници, а така изпиано, че образът остава да живее в съзнанието ти за дълго. „Смъртта на чиновника“ е винаги пред мене, щом стане дума за Чехов. От него съм се учил на краткост в изложението.

— Правило ми е впечатление, че обикновено публикуваш около една трета от написаното.

— Колкото е възможно съкращавам ръкописа. Понякога при такива случаи може да се получи известна сухота, а у Чехов всичко е свежо. Сякаш се е разпукнало цвете в някоя дъбрава и от него се носи уханье...

— В този период на усилено литературно самообразование ти издаваш и първата си книжка с разкази „Слънчев глад“. Тя излиза през 1935 г. Това е сборник от десетина разказчета предимно с любовна тематика. Те са изцяло подражателни, показват влияние от произведения със съмнителни качества. Добре, че има и някои изключения.

— Аз се срамувам от тази книжка и ако можех, бих я изличил от библиографските справочници. Не случайно, когато ме попитат коя е първата ми книга, не посочвам нея, а „Границата“, издадена през 1939 г. Някои от разказчетата в „Слънчев глад“ написах в моето родно село. Там четях, каквото ми попаднеше — нямах друг избор. Чувствах необходимост за литературна изява. И след като ме назначиха в Петърч, преди да се запозная с „истински“ писатели, един ден дойдох в София. Случайно попаднах на един брадат мъж, който се казваше, доколкото си спомням, Асен Попов. От разговора узнах, че издава книги на начинаещи писатели срещу заплащане разнородни по издаването от самия автор. Той разбра, че пописвам — оказа се, че чел някои мои педагогически статии. Попита ме дали нямам нещо пригответено за печат — искаше художествена литература. Аз му доверих, че имам няколко разказчета. Това беше в една кръчма — „Куцото куче“ на ул. „Граф Игнатиев“, близо до площад „Славейков“. Той ме потупа по рамото одобрително. „Ще се нареди нещо“ — и ми намигна. След една сед-

мица аз му донесох разказите и без да ги чете — поне пред мене, — направо ми каза да му дам парите. Дадох му към хиляда лева — по тогавашен курс това ще рече две трети от учителската ми заплата. Хартията беше евтина, надниците на печатарите бяха много ниски, хонорари не се изплащаха и затова и отпечатването беше сравнително евтино. След около месец-два той я издаде и си прибра печалбата. На мене ми даде петдесетина екземпляра.

— Въпреки всички резерви, дори в тази книга прозира бъдещото ти развитие на белетрист — силата ти не е в психологията на любовното чувство, а в един подчертан интерес към живота на бедния селски труженик, към социалните вълнения в българското село през 30-те и 40-те години. (Разказите „Срещу Коледа“, „Сирачета“, „Селски силуети“.) Излезе ли някаква рецензия за книгката?

— Не. Издателят може би я е разпродад между случайни хора, които нямат отношение към литературата.

— Ти не признаваш „Слънчев глад“ — и с основание. А кой е първият разказ, въобще първото художествено произведение, което „признаваш“?

— „Границата“³⁴, печатан през 1936 г. във в. „Брод“.

— Какъв е поводът за написването му?

— Поводът беше една случка с мъж и жена, които сутринта бяха отишли оттатък границата, за да обработват нивата си. Тогава се позволяваше да се обработват имотите, останали от другата страна на браздата, ако имаш документ, наречен „прелезница“. Та този мъж и тази жена, въпреки че имат „прелезница“, вечерта не се връщат у дома си. Дядото и бабата заедно с внучето ги чакат дълго, взират се в тъмнината, но от тях ни вест, ни кост. Аз познавах живота на крайграничното население, защото и моето родно село не е далеч от браздата. Много пъти бях слушал за забрани овце или говеда, за прекарани и продадени от конекрадци коне, за престрелки по постове. Бях ходил на събор в местността „Славчето“, където ставаше свиждане на роднини от двете страни. А понякога не се постигаше съгласие между властите и хората се гледаха през граничната бразда със сълзи на очи. Това караше младежката ми душа да негодува, дори у мене се зароди протест против всякакви граници. Да могат хората свободно да си общуват, защото не виждах никаква разлика нито в облеклото, нито в обичаите им.

Този разказ даде името на книгата ми „Границата“ — сборник разкази, който излезе през 1939 г.

— Имаше ли някакви „перипетии“ около отпечатването на

този разказ? Все пак неговата идея е била в разрез с официалната политика на държавата!

— Слава богу, нито аз, нито редакторът имяхме никакви неприятности. Предадох го на Людмил Стоянов, който редактираше вестник „Брод“. Той ме прие с известно недоверие, за пръв път ме виждаше. Като прочете разказа ми, недоверието като че се стопи. Направи съвсем дребни езикови бележки и каза, че в следващия брой ще излезе. Разказът беше поместен на първа страница, в подлистник. Радостта ми беше безкрайна... Радвах се не само за това, че излиза в такъв вестник, чийто главен редактор е видният писател антифашист Людмил Стоянов, но и че откриваше пред мен оптимистични перспективи. Инак може би щях да тъпча на едно място... Защото все още бях в процес на опитване.

— А какво ти даде Петърч като атмосфера, като извор на сюжети, дори като бит?

— Петърч беше голямо село в сравнение с моето, разположено между реките Блато и Сливнишка, сред плодородното Софийско поле. Живял съм последователно в трима хазаи: Григор Стоичков — среден земеделски стопанин, Тодор Величков — минаваше за заможен, имаше пет-шест крави монтафонки, стотина овце, мляко издояваха толкова много, че, както се казва, да се къпеш в него. Обаче стопаните почти не ядяха мляко, а го носеха на мандрата — срещу заплащане. Жената на Тодор Величков — Руса — месеше много вкусен хляб, какъвто в нашия край нямаше. Но най-колоритна беше третата ми хазайка — Лена. Мъжът ѝ се казваше Сандо. Те бяха малоимотни. Бай Сандо беше майстор-стронтел, мераклия човек и си беше построил за тогава хубава двуетажна къща. Хазайката ме гледаше като син. Тя се гордееше, че в къщата им квартирува даскал. Наемът ми беше сравнително нисък и включваше пране, храна, дребни услуги. Посред нощ да я пратех някъде, веднага отиваше. Имаше слабост да сватосва. Аз бях 25-годишен младеж — ерген и постоянно ми говореше, че трябва да се ожена, и ми посочваше някоя мома. „Вземи си, казва, Бона с трактора, ти ще си учиш децата, тя ще ти гледа имота, хайр да видиш.“ Бащата на Бона имаше трактор. Устата ѝ не спираше: „А, я те знам тебе... Ги си по учените... Щом искаш учена, ей ти на попа от Храбърско щерката — Лилето... Ние сме роднини... Ще ги покания с майка ѝ да я видиш някога...“

И наистина. Какво беше изумлението ми, когато една сутрин хазайката ме повика да видя попадията и дъщеря ѝ.

— Как мина сгледата?

— Нищо не стана. Момичето беше ученичка в шести клас на гимназията, свенливо, дума не продумва. Беше много хубаво. Пораздохме се досред селото всичките и с това приключи запознанството ни. Хазайката довежда и една мома от Сливница, завършила гимназия, значи с образование за онова време, но беше грубовата на външност и не ми хареса. Тя също беше роднина на хазайката. И така — цели шест години, докато ѝ бях квартирант, не можа да ме ожени въпреки мераците ѝ. Тя беше сватовница по „призвание“.

— Вероятно някои разкази, писани по-късно, са „взели“ доста черти от тази жена, която е послужила като прототип на главните им героини?⁸⁵

— Да. Но повече място съм ѝ отделил в третата книга от поредицата автобиографични повести — в „Раздолчани“.

И това е естествено. Защото тази книга, в чиято тъкан са залегнали преживяванията на главния герой в Петърч, изобразява живота на неговите селяни и интелигенция в края на тридесетте и началото на четиридесетте години. Когато отидох там да учителствувам през есента на 1934 г., ме поразих доста по-голямото класово разслоение сред селяните в сравнение с моите земляци. У нас заможни бяха ония, които се изхранваха със собствено жито — те бяха малцина, повечето хора бяха като нас, кунуваха хляба. Богати бяха търговците на добитък, кръчмарите. В Петърч имаше действително богати хора, които притежаваха по много плодородна земя. Виден Белото куче, Милуш Младенов от съседното село Маслово имаха по над хиляда декара земя, част от която напояваха.

— Откъде идва този прякор Белото куче?

— Виден беше и лихвар. Той беше омразен на хората и когато някой го подкачеше нещо, оня се озъбваше и помахваше с тояжката си: „Недей напада Белото куче, че нищо не знаеш.“ Сам си беше сложил прякора. Искан е вероятно с него да всява почит и страх. Когато умря Белото куче, на другия ден след погребението някой го беше измъкнал от гроба и му беше извадил очите — на мястото на дупките беше сложил по една монета, за да може да си гледа все пари на оня свят.

— Страшно е било народното отмъщение.

— А Милуш Младенов пък освен хилядата декара земя, притежаваше и маслостойна в Пирот. Ходеше в най-скъпо и модно облекло.

Имаше и чорбаджии, чиято дъщери бяха завършили чуждестранни колежи.

Средните селяни притежаваха от сто до двеста декара пло-

дородна земя — тлъст чернозем, не скендерии, както е в моето родно село. Разбира се, имаше и малоимотни, които работеха земята на чорбаджиите на изподица.

— А каква беше петърчката интелигенция?

— Местната интелигенция беше малко — пет-шест души учители, студенти. Правеше ми впечатление, че такова голямо богато село, близо до София, имаше малко „учени“ хора. Докато в Трекляно имаше почти от всяка къща по един-двама учители. Може би една от причините е именно богатата земя, която закрепостяваше хората. В моя край каквото произвеждаха селяните, си го ядеха — дори и да имаха за продаване, нямаше търговци в това затънтено място. Тук и бедните селяни произвеждаха за пазара. Така си и обяснявам донякъде факта, че почти всичките ми ученици бяха добри математици — от пет-шест годишна възраст те пресмятаха яйцата и левчетата.

Интелигенцията се състоеше предимно от пришълци — десетина души учители, лекар, ветеринар, кмет и секретар-бирник. След преврата от 1934 година кметовете се назначаваха отвън, с висше образование. Това се отнасяше, разбира се, за по-големите села. Но тук имаше много будни и прогресивни младежи. С тях устройвахме вечеринки, четения, беседи. Изборите винаги се печелеха от земеделците и комунистите в единна листа. Това въвеждаше властта, която интернира Иван Мирски и Илия Милев в концлагера Еникьой. Но и това не помогна. Иван Мирски беше студент и директор на кооперацията, а Илия Милев — уволнен учител.

— Кой произведения написа, докато беше в Петърч?

— „Границата“ и „Бразди из чернозема“.

— Въпреки че са писани в Петърч, сюжетите на повечето разкази, влезли в тези сборници, са преди всичко из Кюстендилското Краище.

В този ранен период от своето развитие ти си чел много, но както сам казваш, донякъде безразборно. Все пак имало несъмнено автори, които са били по-близки до твоята вътрешна нагласа, други са ти били по-чужди. Макар че човек се учи и от ония, които не му допадат.

— Несъмнено. Още като ученик в гимназията в ръцете ми попаднаха „Детство“, „Юношество“ и „Младост“ на Толстой. Преди това бях чел, струва ми се, неговата повест „Хаджи Мурат“, която ми хареса много. Но да си призная, след прочитането на автобиографичните му произведения, като че се изплаших и от мене се изпариха всички пориви и мечти за писане. Разбрах, че той е бил гледан от разни бавачки, учили са го

учители на чужди езици и на пиано, а аз до тази възраст не бях виждал такъв музикален инструмент и не бях дори чувал името му. Моя милост още като петгодишен пасох нашия кон Ричко, който така ме ритна, та ми се разклатиха предните зъби, а волът Гальо разцепи предната ми устна с рогата си и раната ми дълго не можа да зарасне. Къде е едното, къде — другото.

Но ето че ми дойде на помощ Горки. В „Детство“ аз видях себе си, макар да се различаваше в подробностите моето детство от неговото. С интерес прочетох „Сред хората“ и „Моите университети“. Тези книги като че отприщиха нещо у мене, което досега е било задържано с някаква преграда. И започнаха да изплуват образи, които бяха се таили в съзнанието ми и само от време на време се мяркаха пред погледа ми. Изпъкна високата, малко приведена фигура на баща ми, виждах го как, превил се об две, шие дрехите на нашенци, откъм градинката дотичваше майка ми, мъничка, изправена, чевръста като момиче. Задаваше се дядо, кисел, смръщен, попоглежда с едното око и с ироничен тон се обръща с нов прякор към някой съсед или по-далечен съселянин. Явяваха се и образите на други бедни, но добри хорица, работливи и гостоприемни, или пък разни властници, стражари, кметове, попове, кръчмари, училищни инспектори, селски чорбаджии, предприемачи и драгомани, които водеха цели групи на жътва по Софийско или пък на гурбет като строители по градове и села... Така се родиха по-късно моите автобиографични разкази и повести.

— Значи, може да се каже, че Горки те е подтикнал да ги напишеш?

— В известен смисъл, да. Защото дотогава аз като че ли не виждах нищо интересно в моето детство. Кого ли ще интересува, мислех си, животът на едно дете, родено в село, захвърлено край границата, забравено от всички — село на измършавели, дрипави селяни, подивели от сиромашия и от непрестанен, непосилен труд и борба с природните стихии? А се оказа, че се намерил човек, дето да опише своя живот, който е бил по-див и от моя. И то така вълнуващо, така художествено, че изпитах наслада от прочетеното, такава, каквато изпитах, когато четях произведенията на великите руски класици. Всичко това ме наведе на мисълта да се опитам да напиша нещо из живота на нашето семейство, на роднините и близките, на бащините ми клиенти, които си вземаха дрехите без пари, а в неговата кесия я се мернеше някоя пара, я не.

Повестта „Майка“ на Горки ми се струваше, че е писана за

майка ми и по-малкия ми брат. Виках си, че хората се различават, но си и приличат, макар да ги дели такова далечно разстояние...

— Почитта ти към Горки е намерила израз в статията „М. Горки и неговото детство“³⁶, написана по случай смъртта на писателя.

— За смъртта на Горки научих в кафене „Средец“, където се събираха прогресивни писатели, като Тодор Павлов, Людмил Стоянов, Ангел Тодоров, Никола Ланков, Марко Марчевски и др. То се намираше на ул. „Иван Вазов“ срещу Народния театър. Сега там е Клуб на бойците против фашизма.* Казаха ми, че се подготвя литературен лист за Максим Горки. Веднага ми дойде наум да напиша нещо за „Детство“, но се оказа, че съм научил късно и материалите за този лист вече са дадени в печатницата. Така не можах да участвувам в него и затова дадох моята статия, струва ми се, на Славчо Васев, тогавашния заместник-главен редактор на „Заря“.

— Ти никога не си бил кабинетен писател, а и общественик. писал си статии, рецензирал си книги. Това личи и от заглавията на статиите, излезли през този период.³⁷ Рецензирал си например сборника на Г. Караславов „Имот“.³⁸

Как влезе в литературните среди, спомняш ли си конкретна случка?

— Отидох една вечер в читалище „Христо Ботев“ и библиотекарят ме представи на Иван Руж. Това, струва ми се, беше през 1936 г. Той беше младеж като мене, но роговите очила му придаваха „професорски“ вид. Изтръпнах, като разбрах, че е критик. Иван Руж си спомни, че чел разказа ми „Границата“. Аз вдигнах рамене малко сконфузено. Той ме въведе в нелегалния литературен кръжок „Христо Смирненски“³⁹.

— Кои писатели членуваха в тоя кръжок и каква беше неговата платформа?

— Членовете на кръжока „Христо Смирненски“ бяха прогресивни младежи — начеващи писатели. Там се запознах с Челкаш, Павел Вежинов, Камен Калчев, Андрей Гуляшки, Иван Маринов, Арманд Барух, Хаим Бенадов и други. За мене като човек от провинцията беше доста трудно да присъствувам на всички сбирки, но си спомням особено добре една: в дома на Емил Манов, на ул. „Раковски“, отгатък булевард „Сливница“. Тогава Камен Калчев прочете доклад за новия художествен

* За кафене „Средец“ вж. по-подробно книгата на Александър Григоров „Якобинският клуб“, С., П-ца „Хр. Г. Данов“, 1947.

реализъм. В кръжока се сприятелих с Челкаш, доверих му се и му занесох два разказа, които не бяха печатани. Следната събота се видяхме отново. Той беше прочел разказите, беше подчертал някои места с червен молив. Каза ми, че в такъв вид не са за печат.

По същото време сътрудничих вече по-активно на „Заря“, на „Страници“, „Трибуна“⁴⁰. Главният редактор на „Заря“ Кръстьо Станчев⁴¹ ме поощряваше и винаги ми сочеше за пример Елин Пелин и Чехов. Там се запознах и със Славчо Васев и Лозан Стрелков. Много се зарадвах, като разбрах, че вестникът имаше редактор от нашия край — майката на Славчо Васев е от нашето село.

— С Ангел Тодоров сте стари приятели. Дори сте написали няколко разказа „в съдружие“.

— Да, тогава беше на мода да се пишат разкази от двама души. Литературни двойки и дори тройки никнеха като гъби след дъжд. Ние специално искахме да образуваме двойка като Илф и Петров⁴². Впрочем нека почна отначало. С Ангел Тодоров се запознахме на бул. „Цар Освободител“. В негово лице намерих един искрен и честен приятел. Той държеше адвокатска кантора в Кооперативния дом на бул. „Витоша“, заедно с адвокатната комунист Цветковски⁴³, който след Девети септември беше председател на Върховния съд. Ангел Тодоров даде обявление във вестник „Час“, че търси съдружник за колективно писане на хумористични разкази. Аз му предложих сътрудничеството си и той прие. Уговорихме се, като дойда в столицата — събота подир обед или неделя сутрин, — да му се обаждам в кантората. Понякога си определяхме среща и в кафене „Средец“.

— Как потръгна самото писане?

— Ами обмисляхме първо сюжета, след това един от нас пишеше разказа, като съчинявахме заедно изречение по изречение. Така написахме няколко разказа за в. „Заря“⁴⁴ и за хумористичния вестник „Хоровод“⁴⁵.

— Спомняш ли си някои сюжети за разкази, които са „твои“?

— Да, разбира се. Интересен е поводът, по който се роди разказът ни „Въшката“. Ведиж отидох при участъковия лекар. Бях се простудил и имах висока температура. Вътре заварих кметницата с момиченцето ѝ. Кметницата беше фърфалак жена, имаше вид на девойче. Беше натъкмена с модна рокля, с чортови обувки с тънки токчета. С непрестанното си бърбене приличаше на разкрасено врабче, което все си чирика... Детето, измито, чистичко облечено, поглеждаше ту лекаря, ту мене. Прието е при лекаря да не влиза трети човек, но той бе-

ше привършил прегледа, вратата беше полуотворена и сам ми кимна да не чакам. Любопитството на кметницата беше толкова голямо, че не си излезе веднага. И така станах ням свидетел как една въшка свободно се движеше по челото ѝ. До едно време наблюдавах гадината и гледах да запrikaзвам лекаря, защото, ако той я зърне, може би няма да задържи смех-си и ще настане конфузия.

Случката не излизаше от главата ми. Без да искам, някои черти се притуряха, усещах, че се ражда нещо като фейлетон ли, разказ ли, не можех да го определя. Когато се видяхме с Ангел Тодоров, той ме попита с някаква особена, закачлива усмивка: „Има ли в торбичката поне трохи, ако не цял хляб?“

Разказах му случката и той веднага отсече, че става за разказ. „Ще осмеем една суетна жена — вика, — нагласена и наперена, на която въшката ѝ се отплаща.“ Излиза на напомаденото и напудрено чело и пет пари не дава за своята „стопанка“.

— Да, направо ѝ се подиграва и като че ли казва на хората: „Ето, това е тя...“ Впрочем имаше и още един съвсем външен повод да използваме като сюжет на разказа тази случка. Това беше изпълнението на „Бълха“ от Мусоргски, което чух по радиото в Петърч.

Та с Ангел седнахме да пишем разказа. Беше неделя ден преди обед, в кантората нямаше никой освен нас. Заключихме вратата за всеки случай. Ангел беше намерил листове от един бракуван тефтер, прегъна ги на по-малки и се надвеси над бюрото с молив в ръка. Решихме той да пише — като по-обигран хуморист. Написваше едно изречение, след това обмисляхме следващото. Не вървахме точно, според както беше станала случката, а гледахме да бъде някак по-завъртяно. Писането вървеше добре. Прочетохме разказа, всеки направи поправки, поизгладихме го. На края аз го прочетох на глас.

— За да проверите как звучи?

— Да, и останахме доволни. Решихме Ангел да го занесе на другия ден в редакцията на в. „Заря“. И само след няколко дни на трета страница излезе под заглавие „Въшката“ — разказ от А. Тодоров и Кр. Григоров. Така се сяхме договорили.

— Докога продължи вашето „съдружие“?

— Не си спомням точно, но написахме колективно само няколко разказа и направихме един превод на Дикенс — чрез руски“.

— Защо според тебе това съдружие не можа да просъществува по-дълго?

— Работата вървеше трудно, защото дотогава аз бях живял на село, а той повече в града, макар родителите му да бяха селски учители. При това аз живеях в Петърч и ми беше трудно да идвам редовно. А и властта започна да интернира някои писатели, да ги малтретира в Дирекция на полицията. Ангел беше пратен в черните роти, а аз бях арестуван във връзка с конспирацията на брат ми и така прекъснахме колективното писане. То беше един епизод от живота ни и творческата ни дейност.

— Зная, че си се познавал с Вапцаров. Къде сте се срещнали за пръв път? Спомняш ли си кой ви запозна и при какви обстоятелства?

— В кафене „Средец“ се запознахме, не помня точно как. Много пъти сме седели на една маса с него. Обичаше да чете всяко свое ново стихотворение пред приятели — на чаша кафе или вино. Веднъж бяхме в аперитива „Черната котка“ на площада „Славейков“ — това съм го описал в „Да уловим видението“. В компанията, струва ми се, беше и Богомил Райнов.

— И аз си спомням този епизод от книгата, за това как Вапцаров не издържал, запратил бутилката и опръскал офицера.

— Поръчахме си бутилка вино. Вапцаров извади лист хартия, на който беше написано стихотворението „История“, и започна да чете. На отсрещната маса бяха седнали офицер и напудрена дама и се лигавеха. Вапцаров изведнъж спря четенето, хвана гърлото на бутилката и я запрати в стената. Белият кител на офицера беше опръскал с вино. Докато се разбере какво става, угасихме електричеството, измъкнахме се на площада и се смесихме с множеството.

— Мизерията, дългото ти учителствуване по селата, където ежедневно си се сблъсквал със социалната неправада — всичко това отрано е „предопределило“ мирогледа ти. Естествено, ти си търсил и сред писателите и учителите хора, които са ти идейно близки. Имало ли е в този, по-ранен период — втората половина на тридесетте години — някоя крупна обществена проява, в която си взел участие?

— Вземах дейно участие в учителската профопозиция — нелегален опозиционен профсъюз, който се противопоставяше на политиката на фашистката власт. Официалният профсъюз се ръководеше от проф. Консулов,⁴⁷ по професия биолог. Той беше расист. Профсъюзът щеше да има конгрес през юли 1938 г.⁴⁸ В Сливница на околийско учителско събрание трябваше да се избере делегат за конгреса. За официален делегат беше

предвиден учител фашист, името му не помня. За целта беше дошъл членът на управителния съвет на просветния съюз — Лука Епитропов — учител в София.

Група прогресивни учители се събрахме в Сливнишката гимназия, чиято директорка беше учителката Люба Пеева. Там решихме да противопоставим наш кандидат. Спряха се на мене. Напечатахме на пишеща машина листата. Властта беше надушила, че профопозицията предлага свой кандидат. На официалното събрание присъствуваше командирът на полка полковник Монеv, с прозвището „Черния“, защото дерибействуваше, а наскоро преди Девети септември без съд беше разстрелял тринадесет войничета. Вечерта ме викнаха Епитропов и Монеv във военния клуб и ме черпиха богато, за да ме увещават да се откажа от делегатството. Но аз не се съгласих. На другия ден се произведе изборът. Официалният делегат получи само 6 гласа, а аз 153. И бях избран.

— А как мина самият конгрес?

— Да си довърша мисълта. След избора отново ме викнаха полковник Монеv и Лука Епитропов да ме уговарят да следвам официалната линия на конгреса или най-малкото да си мълча. В навечерието на конгреса издирих опозиционните делегати, които се оказаха 15 от всичко 400—500 души, половината от които не избрани, а назначени. Събрахме се в къщата на Иван Пастухов, известен историк, автор на гимназиалните учебници.

— Има ли нещо общо със социалдемократа Кръстьо Пастухов?

— Мисля някакъв братовчед. Имаше решение на нелегалния ЦК на партията да се действа в единен фронт — комунисти, земеделци, социалдемократи. На това събрание се размениха мисли кой по какъв въпрос да се изкаже. На конгреса след доклада на проф. Консулов никой от опозиционните делегати не взе думата — вътре беше пълно с полицейски агенти и с бивши „величия“, като проф. Александър Цанков⁵⁰ и Никола Мушанов.⁵¹

— Побояли са се.

— Аз обаче се реших.

— В какъв дух беше изказването ти?

— Говорих за възрожденските и демократични традиции на нашето образование и критикувах доклада на проф. Консулов.

— Какъв беше докладът?

— За ограничаване на образованието, за да могат да се

учат само „най-надарените“, които според него идват от столичния елит.

— Ами ако надарените са от село?

— Той не си задаваше, изглежда, този въпрос — беше категорично против образованието на селските деца. Тяхното място е при земята и добитъка. Да я обработват по най-първобитен начин, както си е било от векове.

— Такава политика е била много удобна за тогавашната власт.

— Не ще и питане. Запазва се съсловният характер на обществото. Иначе държавата трябва да се главоболи, да открива училища в паланки и махали, да подготвя учители, пък и образованието създава потребности — духовни и всякакви, които трябва да бъдат задоволявани.

— Впрочем как протече самият конгрес?

— Спомням си, че по време на моето изказване Консулов на два пъти ме апострофира. „Колегата ми мирише на червено, на нещо болшевишко.“ Изведнъж двама мъжаги се втурнаха на сцената и ме смъкнаха насилствено от трибуната. В този момент от задните редици изръкопляскаха в знак на одобрение на моята реч и протестираха с тропане на крака за това, че ми е отнета думата.

— Как беше отразено в печата това събитие?

— Сравнително подробно*. На конгреса присъствуваше прогресивният журналист от в. „Заря“ Теньо Стоянов¹². На другия ден във в. „Заря“, в „Зора“¹³, а вероятно и в други вестници беше отразено моето изказване, а на другите изказали се по доклада на проф. Консулов бяха съобщени само имената. Ръководството на официалния профсъюз беше вбесено от това, че е поместена част от изказването ми, тъй като то беше в разрез с демагогските обещания на професора.

— Ангел Тодоров споделя по този повод, че още на другия ден реакционната преса много язвително и грубо атакувала „дръзкия учител“, докато лявата квалифицирала словото ти като подвиг.

— Така беше. В дневния ред на конгреса имаше точка, която разглеждаше списанието на официалния вестник „Просветно единство“¹⁴ — издание на Просветния съюз. Искях да взема

* „Заря“ например отразява конгреса в няколко последователни броя от 17, 19 и 20 юли 1938 г. „Зора“ също препечатва почти изцяло информацията на „Заря“ (вж. по-подробно в бележките за конгреса).

думата и по тази точка, но не ми дадоха възможност да се изкажа.

— Имаше ли след това допълнителни санкции срещу тебе?

— Точно тогава — не. Но след конгреса, на околийски събрания, пред учителите в цялата страна, официални представители на Просветния съюз анатемосваха моето изказване и говореха за „сливинския делегат“ като за болшевишки агент. По-късно през 1942 г. бях изпратен да учителствувам в село Заганица, Царибродско. Но се записах студент в Свободния университет и това ми даде възможност да напусна. За конгреса съм разказал в „Раздолчани“.

— Това е школата на живота, на борбата. А в литературата?

— Освен срещите ми с творбите на класиците, които вземах предимно от библиотеката на читалище „Христо Ботев“, четях и нашумелите по това време големи писатели реалисти от западната литература, като Хайнрих и Томас Ман, Джон Голсуърти, Съмърсет Моъм, Ъптон Синклер, Стефан Цвайг, Ерих Мария Ремарк, Ромен Ролан...

— А как се запозна със съветската литература?

— Изпитах истинско щастие, когато попаднах в ръцете ми книги от съветски автори. „Разгром“ на Фадеев, „Цимент“ на Гладков, „Ден втори“ на Еренбург, „Тихият Дон“ на Шолохов. Цяла нощ четох в Петърч „Разораната целина“, докато я завърших на разсъмване. Бях слушал за съветските колхози, но как е станало всичко това, узнах едва от книгата на Михаил Шолохов. Въпреки че съветската власт беше победила, учудих ме яростната съпротива на кулаците и техните оръдия... Ние нямаме помешчици, мислех си, но кулаци дал господ, а бедни селяни колкото щеш. В моето село Сотѐ Антанашки главяваше децата си, щом се изправят на крака, за ратаи на чорбаджините да им пасат добитъка. „Разораната целина“ ми направи толкова силно впечатление, че аз написах рецензия за нея във в. „Заря“ през 1936 г.⁵⁶ Оприличавах някои от положителните герои в книгата си с Иван Мирски — касиера на селската кооперация, с Илия Милев — уволнения учител комунист, даже бях съзрял у един смешник на име Фико самия дядо Шукар...

— От сегашна гледна точка тази рецензия звучи наивно — особено в професионално отношение. Човек има чувството, че отбелязваш по-второстепенни неща, а същността ти убягва. Но ми направи впечатление, че споменаваш за „новия художествен реализъм“, както тогава, по цензурни съображения, сте

наричали социалистическия реализъм, като метод в творчество-
то на Шолохов.

— Тази рецензия е описателна и констативна — не разглежда проблемите по същество не толкова поради неумение, колкото поради желанието ми да не привличам вниманието на официалната преса и преди всичко на цензурата. И все пак, мисля, тя изигра на времето си положителна роля, тъй като отбелязва в печата едно класическо произведение на социалистическия реализъм, който нашите прогресивни писатели трябва-
ше тепърва да усвояват.

— Несъмнено. А как си набавяше съветска литература тогава?

— По разни начини, най-вече нелегално. Стоян Стоименов — сега член на ЦК на БКП — държеше книжарница „Нов свят“⁵⁶ и издаваше комунистически книги. Тя се намиреше на ул. „Екзарх Йосиф“ 37. За тази си дейност той беше многократно арестуван и интерниран в лагера Еникьой. Той е роден в с. Ресен, Кюстендилско — значи, земяк. Сприятелихме се и често посещавах книжарницата му. Купувах си всяка нова книга, а когато няхах пари, я получавах безплатно, срещу кратка рецензия.

През ваканциите донасяше съветски книги и Раденко — спомням си, че той донесе „Майка“ на Горки. По това време беше на работа в книжната фабрика на Горнобанския път — преносвач на бали. Донасяли често книги за претопяване. Веднъж от един разкъсан пакет го погледнало името на Горки. Той измъкнал светкавично книгата и я скрил. Така я беше спасил от претопяване и след като сам я беше прочел, я донесе на село. Ние я разпространявахме между по-събудените младежи и девойки.

— Ти смяташ за пръв разказа си „Границата“, печатан във в. „Брод“. Той дава името и на „първата“ ти книга, излязла през 1939 г. В този период сътрудничиш активно на левия и комунистическия печат — вестниците „Страници“, „Литературен глас“, „Глобус“⁵⁷, „Час“, „Нова камбана“, „Хоровод“, „Заря“, „Светлоструй“, „Завой“⁵⁸ и много други. Разказите от първата ти книга „Границата“, пък и въобще разказите, които печаташ през този период, имат една основна тема: немотията, недостига на хляба в селските семейства, борбата с глада, безработицата. Тези разказчета, макар и наивни, но чистосърдечни, показват живо обществено чувство. Някои, като „Бомбата“, „Срещу Коледа“⁵⁹, дават вече надежди за едно бъдещо развитие на белетрист. И в тях е силен автобиографичният момент.

Впрочем проблемът за автобиографизма — в един по-широк смисъл — като житейска съдба, която сама е извор на теми и сюжети за писателя, днес е особено актуален. Какво мислиш по този въпрос?

— За съвременния етап от развитието на нашата литература, когато тя все повече се превръща в самопознание, това е естествено. Но според мен то е още по-естествено при един сравнително млад човек, който няма кой знае какъв житейски опит. Макар че в моите произведения — дори в конкретния смисъл на думата — автобиографизмът придобива особено значение.

— Автобиографизмът по-късно се превръща за тебе в творческа съдба. И макар че ранните ти автобиографични разкази не са още произведения на „равносметката“ на изминатия жизнен и творчески път, в твоя „малък“ свят се оглеждат проблемите на „големия“ свят, пречупени през призмата на детето, на ученика, на младия селски учител.

Въпреки трудностите, ти продължаваш да пишеш и след две години, през 1941 г. се появява книгата ти „Бразди на чернозема“. Разкази като „Дядо ми“, „Занаят“, влезли в този сборник, са автобиографични и те разкриват като „суров и точен реалист, като белетрист с остро зрение за детайла“ (Ал. Спиридонов). Този критик пише, че ти си от онези автори, които използват монологичната форма в белетристиката, без да затыват в досаден и повърхностен автобиографизъм. В това отношение той вижда у тебе пример за майсторско използване на една модерна белетристична форма. Лично аз приемам автобиографизма на тетралогията по-скоро като една литературна условност, като особеност на авторския маниер и в това отношение съм съгласна с Ал. Спиридонов. Нещо повече, мисля, че много критици, които определят повестите от цикъла „Сред народа“ (едно такова обединяващо заглавие е напълно уместно) като „споменна“ литература, стесняват прекалено много тяхното художествено значение и ги причисляват неоснователно към мемоарната проза. Какво е твоето мнение?

— Напълно си права.

— В „Занаят“ се появява образът на Кунето, който е не само отличен ученик, паметлив декламатор, но с усърдие учи терзилка при баща си. Това е един от първите разкази, в който се среща с този светъл образ, превърнал се по-късно в четирилогията в главен герой, в свързващо звено между

* Вж. статията на Св. Игов „Романи на равносметката“, Литфронт, г. XIV, бр. 12 от 23. III. 1978 г., с. 2.

отделните повести „Моето детство“, „Гимназист“, „Сред народа“ и „Раздолчани“. Ние проследяваме неговото израстване като един истински възрожденски просветител.

Но тук се срещахме и с един от постоянните герои в „Моето детство“ — със селския терзия Гиго, който от тъмно до тъмно си вадеше очите с иглата, за да изхрани многолюдното семейство.

В сборника е включен и разказът „Дядо ми“, в който са нахвърляни първите шрихи от портрета на този селски присмежун — майстор на остроумни прякори, с изключително развито чувство за социална справедливост. Значи, още в този най-ранен период нещо те е подтиквало към „автобиографична“ проза?

— Несъмнено. Но за това си давам сметка едва сега. Тогава то е било неосъзнато. В началото на четиридесетте години продължавах да живея в Петърч, макар всяка събота и неделя да идвах в София. Пишех доста разкази из селския живот, но съм убеден, че още тогава „автобиографизмът“, изглежда, стана моя творческа съдба — за каквото и да мислех, каквито и други герои да се въртях в главата ми, от време на време ме навестяваха моите родители, съседи, близки роднини и аз написвах по няколко разказа, в чийто сюжет лежеше техният живот. Тези разкази, обогатени с ново художествено съдържание, легнаха в основата на автобиографичната поредица повести. Впрочем, през февруари 1942 година се запознах с майка ти, по-късно се оженихме, аз се преместих да живея в столицата, напуснах даскалъка. Животът ми се промени — налегнаха ме нови грижи, вече за изхранване на собственото ми семейство. Особено по време на бомбардировките и евакуацията аз почти престанах да пиша.

— Да, наистина. През 1942 и 1943 г. ти си написал само няколко разказа.

— Тогава аз бях зает предимно с уреждане на някои битови въпроси — жилище, работа. През февруари 1942 г. моят приятел — журналистът Асен Георгиев, който поради комунистическите си убеждения беше непрекъснато преследван от полицията, ни запозна с майка ти в кафене „Средец“. Тя работеше в кооперация „Напред“. Харесахме се — срещаме се, когато идвах в София от Петърч. Тогава аз все още учителствувах там. Оженихме се на 12. VII. 1942 г. Ние не можахме да се почувствуваме като младоженци — не само поради недоимъка, но и поради това, че преди да се оженим, Раденко беше зало-

вен, беше осъден на смърт — с две смъртни присъди, но беше успял да избяга от полицейската болница и полицията го търсеше усилено под дърво и камък. В Петърч ми правиха обиск и при обиска намериха у мене телефона на майка ти от магазина. По-късно тя ми каза, че и у нея правили обиск. И като женени вече, полицията ни следеше непрекъснато.

ЕЛЕНА ГРИГОРОВА: Когато ми правиха обиск, не можех да допусна, че Раденко е избягал. Мислех си да не е станал някой провал с другарите, с които работехме по продоволствието на нелегални. По това време кооперация „Напред“ се ръководеше от социалдемократи и в нея и нейните магазини намираха работа прогресивни младежи. Тогава се бях свързала с моя съселанин Атанас Гълъбов Ленков, впоследствие убит като нелегален, а също така и с Илия Иванов Пешев, разстрелян като нелегален през 1943 г. С Илия в продължение на три години — от 1938 до 1941 г. — укривахме в мазето на магазина на пресечката на ул. „Ботев“ и „Парчевич“ циклостил, с който той печаташе нелегални материали, които аз разнасях.

Като информатор в Ючбунарска популярна банка Крум съдействува на Атанас Ленков да изтегли сумата сто хиляди лева за партийни нужди под предлог, че на Ленков — като „търговец“ — му е необходим капитал.

КРУМ ГРИГОРОВ: След като се оженихме, няхахме квартира. Отидохме под наем в квартал „Триъгълника“ у роднини на чичо ти Евтим, баджанакът ми. (Бел. моя.) Но почти веднага при нас дойде да живее сестра ми от село и хазаните ни изгониха. След това отидохме на ул. „Беласица“, в едно мазе, което беше дванадесет стъпала под земята. Мисля, че хазайнът беше комисонер на шевни машини. През юли треперехме от студ. Обстановката ни беше мизерна — имахме поличка за кухненски съдове в антрето, за бюфет ни служеше един празен сандък за захар — там си държахме хляба. По-късно, когато ти се роди, уплетох ти собственоръчно кош. Наскоро след това баба ти Васа ни намери квартира близо до тях — на ул. „Козлодуй“ 150, в паянтовата къща на Христо Дойчинов. Коминът пушеше непрекъснато и всяка неделя се качвах на покрива — да го чистя. Даже веднъж, в една буря, падна задната страна на къщата, та я зидахме наново.

В двора на Христо Дойчинов и в съседните дворове живееха агенти. След процеса с Раденко неотстъпно ме следяха. Особено единият от тях беше много старателен. Където и да мръдна, той ми напомняше за себе си. „Здрасти, даскале!“ — подвикваше ми той.

Крум Григоров (горния ред, втория отляво) като ученик в последния клас на педагогическото училище в гр. Лом през 1928 г.

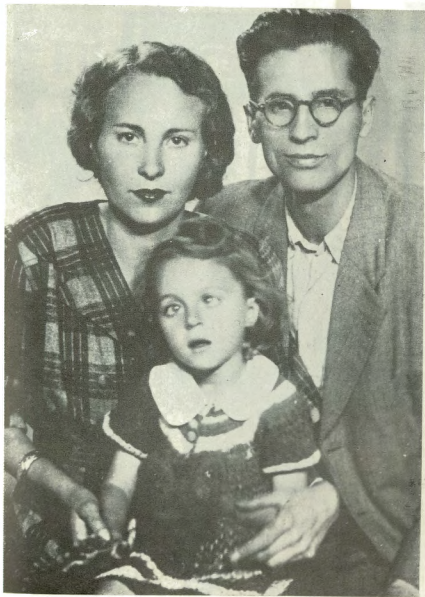
Крум Григоров (вдясно) с брат си Раденко — София, 1933 г.

Крум Григоров с майка си и съпругата си — София, около 1943 г.

Крум Григоров със семейството си — София, около 1948 г.

Крум Григоров с Ангел Каралийчев — 1948 г., с. Реселец.

Крум Григоров с дъщеря си Людмила — площад „Народно събрание“ 1952 г.

Крум Григоров с Ванкарем Никифорович — преводач на „Танчо
от Горощвет“ на белоруски език; хотел „Балкан“, 1962 г.

1953 и 1955 г. Много от разказите и очерците за живота на село, за мъките, в които се раждаха новите форми на стопанисване на земята, за изграждането на новия човек, са ми скъпи.

— До 1948 г. ти си работил в Ючбунарска популярна банка като съдебен информатор.

— Събирах сведения за длъжниците на банката.

— Тази служба е твърде „прозаична“. Много е далеч от твоите литературни интереси.

— Така е. Но аз се помирявах, защото ми даваше възможност да пиша. Ние, информаторите, нямаше определено работно време. Много пъти успявах да свърша по-рано посещенията си и бързах да се прибера в къщи. Освен това информаторството ми даваше възможност да се срещам с повече хора, с повече човешки съдби, което обогатяваше жизнения ми опит — толкова ценен за един писател. И все пак това дребно чиновничество чуваше ми тежеше. А може би не е случайно, че този период, независимо че се срещаш с много хора, с много съдби, си остана „бяло поле“ за моята литературна дейност. Аз не написах нито един разказ, чийто сюжет или образ да имат своя прототип от познатите ми по служба. Селото си остана първата ми и единствена любов.

— Как си обясняваш своята изключителна принадлежност към селската тематика и до днес? Бил си на тридесет и три години, когато се преселваш в София за постоянно, а и досега не си написал нищо за градския живот.

— Изглежда, първите възприятия, семейната среда, природата, земята така здраво са се враснали в мене, че са се превърнали в част от самия мене. Аз, изглежда, съм постоянен в своите склонности и пристрастия. Такава ми е вероятно натурата. Ето, много мои колеги, особено от по-младите, експериментират в разни жанрове. Аз си останах „чист“ белетрист, ако не се смята публицистиката. Дори си останах верен на натиорела — по-малките форми на прозата — разказа, повестта. До романа не стигнах.

— Кои са причините?

— Трудно е да се обясни. Както е трудно да се обясни защо един пише стихове, а друг — пиеси. Въпрос на специфична надареност вероятно. Но при мене има и друга причина за това, че досега не съм написал роман. Лошото ми здраве. Големите епични форми те държат в напрежение много дълго — в продължение на години ти трябва да живееш със своите герои, да страдаш и да се радваш заедно с тях. При това

романът, в сравнение с повестта, да речем, има и по-сложна композиция, обхваща повече събития, съдържа повече сюжетни линии. Поне в класическите романи това е така.

— Днес не може да се каже същото за съвременния роман. При това жанровите граници са така лабилни, че зависи като че ли най-вече от волята на автора как да бъде определено произведението му — повест или роман, по-голям разказ или новела. Сигурно не е случайно, че в някои езици повестта и новелата се означават с една дума. В английски например романът се означава с „novel“, а повестта и новелата са „къси“ романи (short novels).

— Сигурно. Затова мисля, че без угризения бих могъл да нарека повестите от цикъла „Сред народа“ (това заглавие е обединяващо) романи, както някои мои колеги нарекоха романи своите книги за детството. (Камен Калчев например — романът му „При извора на живота“.)

— Ти каза, че работата ти в банката не ти е дала нищо или почти нищо като писател. За мене това е напълно обяснимо. Банковото дело ти е било съвсем чуждо. Затова, мисля, си напуснал Свободния университет, след като си изкарал шест семестъра като много добър студент. След като напускаш банката, ти си назначен като директор на кино „Благоев“. Спомняш ли си някои подробности около назначението ти?

— През 1948 г. се запознах съвсем случайно с финансовия отговорник на Градския комитет на партията — Васил Ангелски. От дума на дума разбрах, че има вакантно място за директор на партийното кино „Благоев“. И се кандидатирах. Първи секретар на Софийския градски комитет на БКП беше др. Тодор Живков. Отидох направо при него. Прие ме много любезно, разменихме няколко думи и без дори да подавам заявление, ме назначи на работа. Лично не ме познаваше дотогава, но знаеше, че съм брат на Раденко, който по това време завеждаше отдел „Кадри“ в Градския комитет на партията. Другарят Живков знаеше, че съм член на Съюза на писателите, беше чел някои мои книги.

— В какво се състоеше работата ти като директор на киното?

— „Българска кинематография“ вече съществуваше, но партийното кино беше самостоятелно, както и кино „Славейков“, което се ръководеше от социалдемократи. След обединението на двете партии през 1948 г. ръководех и него.

Директорът беше упълномощен да подбира филмите. Тогава нямаше художествени съвети. Отначало ми беше интерес-

но, но наскоро след като постъпих, започнах да се уморявам — трябваше да гледам по три-четири филма дневно.

— Директорите са се ползували с големи права, но са носили и голяма отговорност. Каква беше репертоарната политика на киното?

— Проектирахме главно съветски филми и филми на социалистическите страни. Разбира се, и немалко значителни филми на западните кинематографии. И сега си спомням италианския филм „Рим — открит град“ на Роселини. Времето беше такова, че това бяха главно антивоенни филми, филми от Съпротивата.

— Тази работа допадаше ли ти?

— В сравнение с работата ми като банков чиновник, чувствах се много по-добре. Все пак тя беше свързана с културния фронт. Но като директор изпълнявах и административна работа. Чистачките се скарали, трябва да ги оправяш. Пък и какви ли неприятности не са ми се случвали! И сега си спомням един доста драстичен пример. Счетоводителят искаше винаги филмите на кино „Благоев“ да имат касов успех. За тази цел ги рекламирахме предварително в някои вестници. За един филм, който показваше Хитлер (не си спомням кой беше точно, те бяха толкова много), в мое отсъствие пуснали реклама, в която, за да се привлече вниманието на публиката, се казваше приблизително така: „Искате ли да видите Хитлер?“ Веднага на другата сутрин по телефона ми се обади лично Вълко Червенков — по това време председател на комитета за наука, изкуство и култура. Направо ме предупреди, че ако още веднъж се случи нещо подобно, ще ме изхвърли веднага.

Като директор бях зает по цял ден. Сутрин обикновено ставах в пет часа и отивах в кабинета си в киното. До осем часа, докато започне работният ден, написвах по един разказ.

— Тогава живеехме всички — и роднините ни от село — в една стая. Там нямаше никакви условия за работа.

— Да. И този „режим“ не можеше да продължава дълго. По същото време от редакцията на „Работническо дело“ ми предложиха да стана очеркист на вестника — трябваше да подсигуриявам по два очерка в месеца. Това беше чудесна перспектива за мене — даваше ми се възможност да поддържам връзка със селата. Зарадвах се и заради това, че исках да премина изцяло на литературна и журналистическа работа. Но като споделих с майка ти, тя се учуди: „Ама ти да не напуснеш директорството!“

Работата ми в „Работническо дело“ се състоеше да пиша по

два очерка на месец, за което редакцията ме командироваше на различни места. По-късно, също като очеркист, постъпи в редакцията и Андрей Гуляшки. Културния отдел завеждаше Васил Акъов.

— Непрекъснатите ти пътувания по селата като очеркист на „Работническо дело“, свързани с реални трудности и рискове, са дали живот на много репортажи, очерци и разкази, посветени на кооперирането на земята. Борбата за душата на средняка не случайно заема в тях толкова важно място — като сюжет и конфликтност. В тая борба е имало сигурно и грешки, и извращения на отделни ръководители, с които си се сблъсквал в твоите обиколки по селата?

— Имаше, и то не малко. Ето ти един пример. Кметският наместник в с. Богъовци, Софийско, бивш партизанин, беше пренесъл канцеларията си в кръчмата на цанковиста Крум Толев. Когато идваха селяни при него по работа, той предварително искаше да му поръчат ракия. При събирането на вълната за наряд беше вземал от наряда за лично ползуване. Хората бяха недоволни, но не смееха да се оплачат, поради заканите му. Аз проучих случая и написах един подлистник в „Работническо дело“ — нещо средно между очерк и фейлетон. Макар че имената на лицата бяха променени, Драго (той се казваше Драго Танов) се беше познал.

— Как реагира?

— Беше се сговорил със свои приятели да ме убият със шмайзера, който държеше в къщи. За този заговор ме предупреди майка му.

— Кога беше това?

— Не мога да посоча кога беше точно. Трябва да е било през 1950—1951 година.

А ето друг случай, който така се е запечатал в паметта ми, като че ли е било вчера. В редакцията на „Работническо дело“ беше постъпил сигнал за дерибействата на първия секретар на Околийския комитет на партията в Луковит. Бях натоварен от редакцията да проуча случая и да напиша материал за вестника. Представих се на портнера на Околийския комитет и го помолих да се обади на този секретар да ме приеме за разговор. Портнерът беше възрастен човек и щом споменах за секретаря, няколко пъти похващаше телефонната слушалка, но не смееше да я вдигне. Започна дори да ме увещава да отида при някой от другите секретари. Разбрах какъв страх всяваше у своите подчинени този самозабравил се ръководител. И реших да се изхитря. Съгласих се привидно с портнера, че ще отида при

друг секретар, а всъщност отидох при този, който ме интересуваше. Накратко му се представих. И той се измъкна по някакъв повод.

— Спомена ли, че си дошъл по сигнал?

— Не, но той, изглежда, се досети.

— Успя ли да се добереш до повече сведения, макар и по друг път?

— Успях. Разпитах някои от служителите на Околийския комитет, които смогнаха да преодолеят страха си от евентуални бъдещи репресии и ми разказаха потресаващи факти. Събрах и сведения от граждани — комунисти и безпартийни.

— Спомняш ли си някои по-драстични негови прояви, за които ти разказаха?

— Много съм забравил, но си спомням, че някои от мъжете на село Торос, сега Лазар Станево, бяха избягали в Балкана, поради насилственото им записване в текезесето по нареждане на този секретар. Вместо да агитира и убеждава, нему е било по-лесно да упражнява насилие, да заплашва.

— Излезе ли този материал на страниците на вестника?

— В редакцията беше посрещнат много добре, казваха, че това ще бъде „бомба“. Но за учудване на всички материалът не излезе. Това беше 1953 година.

Журналистическата и писателската ми работа ме е сблъсквала с какви ли не курйози, с неразбиране и поради невежество.

— Имало ли е трагични случаи в това отношение?

— Имаше. През 1948 или 1949 година, не си спомням кога точно, написах очерк за Спиро — сина на баба Гъца Станимирова от с. Богьовци, Софийско, убит като партизанин. Майка му беше неграмотна, но някой от селяните ѝ казал, че съм го „изрисувал“ във вестника. Тогава много хора, особено селяните, смятаха, че ако пишеш за някого във вестника, па било и добро, това непременно е „изтипосване“. И се обиждаха кръвно. Баба Гъца дойде лично да „защити“ честта на сина си и изсипа върху мене люти клетви. Беше освирепяла, въпреки моите обяснения, че съм го направил в негова памет, че съм искал да възвелича делото му.

Постъпката на тази жена ме разстрои — в нея имаше нещо трагично, невежеството ѝ беше трагично. Не само с невежество, но и със страшна мизерия съм се сблъсквал по селата при моите обиколки в първите години след 9. IX. 1944 г. В село Огняново, Пазарджишко, където бях командирован да напиша очерк за текезесето, преспях една нощ у бивш ратай в общата

стая, където освен семейството му, в което имаше и пеленаче, бяха вкарали и едно прасе. Прасето не ми даде да спя цялата нощ — квича непрекъснато. Тези хора бяха толкова бедни, че нямаша кочина. Беше през зимата; прасенцето беше малко — най-много седем-осем кила. Стопанството беше току-що образувано.

— А сега бившите ратаи имат къщи като дворци.

— И не само бившите ратаи — голяма част от жилищния фонд на селата е изцяло обновен. Тъжно е, че хората не останаха в тях. Особено в планинските и полупланински краища — като моя например. Вярно е, че урбанизацията е световно явление, че тя е нещо естествено за страни като нашата, които се индустриализират и в този смисъл е прогресивно явление. Но е жалко, че се обезлюдяват красиви места, където някога е кипял живот. От друга страна, миграцията поставя и много демографски, икономически, социални и какви ли не общи проблеми.

— Ти обичаш да пътуваш. Може би и самата писателска работа, която изисква непрекъснато подновяване и освежаване на впечатленията, те е подтиквала и съзнателно към пътуване. Но в чужбина избягваш да ходиш.

— Вярно е. Досега съм ходил само в Унгария през 1951 г. и в Съветския съюз през 1953 г. като член на културни делегации. И след това започнах вече да отказвам, защото не съм сигурен дали ще издържа на промяната в климата, в храната, в режима. Разклатеното ми здраве ми пречи да пътувам на дълги разстояния. Но изглежда, че има значение и лошият спомен, останал от пътуването ми през 1953 г. Бях определен да замина за СССР в една делегация от културни дейци, която се водеше от д-р Иван Пашов⁷² — тогавашен председател на Комитета за българо-съветска дружба. Почувствувах се щастлив, че най-после се сбъдна мечтата ми. Пътувахме със самолет. До Киев се чувствувах много добре, бях в настроение, разговарях, разглеждах пейзажа през прозорчето на самолета. Но след Киев времето се влоши рязко. Усетих болки в цялото тяло, сърцето ми беше ускорено. На Внуковското летище валиеше пороен дъжд. Починахме си малко в хотела, вечерта имаше коктейл. Аз едвам издържах. През нощта бях много зле. Дошлият лекар беше на мнение, че трябва да постъпя веднага в болница. Постъпих в Боткинската болница в Москва — в отделението за чужденци. Останах там 18 дни, т. е. почти през целия престой на нашата делегация, която през това време обикаляше Баку, Ленинград и други градове на Съветския съюз. Посолството ни беше уведомено. Какво беше моето огорчение, ко-

гато не бях посетен от нито един българин! Имаше всякакви чужденци в съседните стаи — немци, холандци, китайци. Техните посолства се информираха най-редовно за здравословното им състояние — посещаваха ги постоянно. Само при мене и при румънца никой не идваше. Той, изглежда, имаше развито чувство за хумор и веднъж ме подкачи на руски:

— Болгар, Болгар! Посолства Голландии, Германии не работат и они здесь каждый день. Посолства Румынии и Болгарии очень заняты, очень заняты!

През 1950 година беше преведен един мой сборник с разкази на руски език от издателство „Иностранная литература“. А междувременно се превеждаше повестта ми „Игличева“ под наслов „Свиленка из Игличева“. Тя беше пусната в два последователни броя на библиотека „Огонек“ през 1954 г. от издателство „Правда“. Искях да се свържа с издателствата и с преводачите. То се осуети преди всичко от моето заболяване, а и водачът на групата не даваше и дума да се издума за такава „отклонение“. Ядосах се много, че вместо да разглеждам забележителностите на Ленинград и Баку, лежах в болница.

— Какви бяха впечатления ти от обслужването, от отношението към болните?

— Персоналът се отнасяше много добре, но аз се тревожех, че през цялото време никой не ме посети не само от посолството, но и от членовете на делегацията, с която бях дошъл. На връщане в сградата на летището Иван Пашов ме изгледа смръщено: „С вас ще разговаряме в София.“ Аз останах като гръмнат. Какво беше моето огорчение, когато веднага след пристигането ни в София, той събра групата и най-безцеремонно пред всички ме обвини в това, че не съм изпълнил задълженията си като писател, който трябва да отразява посещението на делегацията на различни места, а съм тръгнал с нарочната цел да се лекувам в Съветския съюз. Закани се, че ще ме докладва в ЦК и ще ми иска най-строгото наказание.

— Как се развиха нещата по-нататък?

— Той изпълни закана си. Беше направил рапорт от две страници на пишеща машина до Вълко Червенков. За мой късмет обаче писмото е било изпратено на др. Тодор Живков — като секретар на ЦК. Като го прочел, се почудил: „Той е за съчувствие, а не за наказание!“ И препратил писмото в партийното бюро на съюза. Партийното бюро ми поиска писмено обяснение и за да зачете все пак уважаваания партиен деец, д-р Иван Пашов ми наложи най-лекото наказание — мъмрене.

— На новите преобразования на село ти посвещаващ десетки

разкази, очерци, репортажи. А през 1953 г. излиза от печат първата ти повест „Игличево“, чийто сюжет и герои имат вероятно конкретни прототипове?

— Да. Посетих веднъж село Балша, Софийско. Направи ми впечатление, че за председател на ТКЗС-то е избрана жена.

— А това в ония години е било съвсем необичайно и ново. Каква беше тази жена?

— Едра, замащна и макар да беше учила до четвърто отделение, беше природно интелигентна: еманципирана по дух, свободолюбива и самостоятелна. Постоях няколко дена в селото — в момента се строяха обори за кооперативния добитък. Тя беше навсякъде — трябваше във всичко да надникне, хората не бяха още свикнали с общото — някои гледаха на него като на чуждо. И времето беше такова — трудно, неспокойно, кулаците използваша грешките, вредителствуваха. Трябваше да се проявява бдителност и твърдост. Написах очерк за председателката, който излезе в „Работническо дело“. На една летучка бях похвален от редакционния колектив, че съм уловил нещо ново, нещо, за което досега не е писано. А и след като написах очерка, образът на тази необикновена жена взе все по-често да ме навещава. Аз се убедих, че Свилка — председателката на ТКЗС-то от село Балша — заслужава нещо повече от един очерк. Нейното трудолюбие, желанието ѝ да се учи, чувството ѝ за отговорност — за тях трябваше да се разкаже по-подробно. Посетих Балша още няколко пъти. Разучих биографията ѝ, разпитвах за нея съседките ѝ. Така се роди повестта „Игличево“.

— Как беше посрещната от критиката?

— Преди да излезе като книга, тя беше печатана в списание „Септември“. От редколегията беше посрещната добре — поне такива бяха впечатленията на Динеков и Багряна, която ме поздрави. За тази книга излязоха на времето две отделни рецензии⁷³.

— А твоята лична оценка — тогава и сега?

— Сега като че ли я виждам с очите на чужд човек, отчуждил съм се от нея, пък и изискванията ми и към другите, и към самия мен са пораснали. Затова, ако я пишех сега, бих я написал другояче, бих избегнал някои недостатъци, които тогава не съм забелязвал и съм я приемал безрезервно.

— Тези недостатъци — имам пред вид известен схематизъм — са преодолені в по-сетнешните книги — повестта „Танчо от Горочвет“ (1959 г.), наречена твърде скромно „селска хроника“, и „Из дневника на Мутара“ (1976 г.).

Бих искала да те попитам за главния герой Танчо от планинското село Гороцвет. Има ли той прототип?

— Има. Станчо Гелев от моето село Габрешевци. Един съсед от нашата махала. Реших да пресъздам живота на мой съселанин и семейството му отпреди Девети септември до първите години след победата — вълненията около електрификацията, образуването на текезесето, първите трудности и тревоги, но и първите радости от постигнатото.

Според мене има два основни начина на творческо зараждане. При единия героят нахлува в съзнанието ти, засяда и започва да живее самостоятелно. И ти се иска на този герой да му намериш място в определена ситуация, за да действа. На втори план идват случките, събитията.

И втори начин: най-напред се заражда случката и след това идват действащите лица. В моята повест ме търси сам героят.

— А имаше ли някакъв външен подтик, за да я напишеш?

— Не си спомням. Това е било преди повече от двадесет години. Използувал съм и някои действителни случки, но повечето са измислени. Ала тази измислица е правдоподобна и не личи, че е измислица.

— Но това е абсолютно задължително за всяко художествено произведение. За колко време я написа и как вървеше самото писане?

— За месец и половина. Вървеше ми леко.

— Смяташ ли, че „лекото“ писане е винаги гаранция за успех?

— Не, не винаги. Но понякога е показателно. Макар че повестта „Пролет в Черешово“ например също написах леко и относително бързо — за няколко месеца, но не я смятам за успех.

— А „Танчо от Гороцвет“ как беше приета от критиката?

— Нямаше кой знае колко рецензии за нея. Но тя получи награда от Съюза на писателите за 1960 година.

— А каква е твоята лична оценка за тази книга?

— Наред с автобиографичните повести и „Из дневника на Мутара“, която издадох през 1976 г., смятам тази повест за едно от най-добрите произведения, които съм написал.

— През петдесетте години наред с разказите и очерците, посветени на утвърждаването на кооперативния строй на село, на израстването на новия човек — с нова душевност и нови потребности, — се появяват първите три книги от поредицата автобиографични повести: „Моето детство“ (1953), „Сред народа“

(1955), „Раздолчани“ (1958). „Гимназист“ иде да запълни една празнина между „Моето детство“ и „Сред народа“. Както вече стана дума, в тези повести са втъкани много разкази с автобиографичен характер, печатани в сборниците „Границата“, „Бразди из чернозема“, „Бойно кръщение“, „По нов път“, „Новодомци“, „Председател на селсъвета“ и др. Но тук, в новия си контекст, те придобиват ново звучене — обогатени са сюжетно и психологически. Разкажи по-подробно как се родиха тези разкази.

— В комунистическия вестник „Страници“ беше напечатан разказът ми „Занаят“. По-късно той влезе в сборника „Бразди из чернозема“ (1941). Това беше един от първите мои автобиографични разкази. Макар вече да бях учител, да бях имал разправии с кметове и съветници, училищни инспектори, настоятели и стражари, неусетно започна да изплува в съзнанието ми как като ученик помагах на баща си в шивачлъка. Може би щях да продължа занаята, както брат ми Борис, и щях да стана майстор на казмирени саи, а след това и на костюмите от купешки плат, ако не беше открита непълната гимназия в Трекляно. Или пък щях да стана майстор-стронтел, както мнозина нашенци. Макар баща ми да беше починал, аз го виждах, свил се ô две, приседнал кръстато по турски, закачил с въдицата парче бало (домашен шаяк), което зашиваше с друго. Или пък изправил се над масата, разкрояваше сая на някоя сушиченка, контош на добридолчанка, сетре на коритенчанин. Понякога се чуваше едно хрясване, когато се случеше изпод острието на големите ножици парченце от желязна сгурия, в която нашенци боядисваха шаяците. Жените напълваха по цяла торба, счукваха я на ситно с голям чук (вария), слагаха малко ясенови листа и в тая смес, след като завреше, боядисваха шаяците. Всичко това постепенно като че се отсейваше, пречистваше се и образът на баща ми ставаше по-ясен. Доръ ми се струваше, че е още жив.

Все едно че наблюдавах друг юноша отстрани как е селнал край баща си и се поти, с прегънат среден пръст, който са му превързали с конец, за да свикне. В този смисъл моите автобиографични разкази и повестинe са изцяло „автобиографични“. В тях образът на героя е обобщен, постигнат по художествения път, макар и да носи много автобиографични черти.

— Някои разкази („Демокрация“⁷⁴, „Желанията на миньора“⁷⁵), повестта „Из дневника на Мутара“, без да са автобиографични, са написани в „аз“ форма. Следователно тук става дума преди всичко за авторски маниер, нали?

— Мисля, че в това отношение е прав Александър Спиридонов.⁷⁶ Но за това вече говорихме. Някои смятат, че автобиографични произведения се пишат обикновено когато авторът стане на пределна възраст, когато няма какво ново да каже и обръща поглед назад, в детството... Но аз написах разказа „Завият“ още като младеж. Написах разказа за моята баба, който излезе във в. „Заря“ под заглавие „Баба Цвета лекарката“.* Написах един за дядо ми, друг за чичо. Техните образи бяха изкристализирани в съзнанието ми, от време на време се мяркаха пред погледа ми и сякаш ми обръщаха внимание, че съм разказал за баща си и за моя първи опит в терзилька, а тях един вид съм забравил. И аз просто не можех да не напиша нещо за тях... Тези и други подобни разкази станаха основа на моите автобиографични повести, макар много неща да промених, защото с течение на времето изпъкваха други, по-колоритни, по-живи случки и герои, които затъмниха някои от първите. Така те намериха подобаващо място в „Моето детство“, „Сред народа“, „Гимназист“...

— Какъв е конкретният повод да напишеш „Моето детство“ и другите повести от четирилогията?

— Поводът да напиша „Моето детство“ и другите повести от четирилогията, както вече много пъти съм го казвал, беше „Детство“ на Горки. Аз вероятно отначало несъзнателно съм се насочил към моето нерадостно, изпълнено с лишения и мизерия детство, започнал съм да се вглеждам в него по-внимателно. Дотогава не ми идваше и наум, че моите детски преживявания, в които не виждах нищо особено, могат да представляват интерес за други хора. Бях стреснат от един редактор в буржоазен вестник: „Много бедна ти е биографията, момче, за какво можеш да пишеш? Откажи се, докато е време, не е за тебе такъв голям залък.“

— Това си го писал в „Да уловим видението“. Този редактор вероятно е имал пред вид, че си син на прости родители, че си от село, че условията и средата, в които си израсъл, не са били благоприятни и не са насочвали към интелектуални занимания. А всъщност какво значи богата биография? Аз мисля, че твоята биография е била много богата, защото е била трудова.

* По стария правопис името Цвета се е пишело с е-двойно. След премахването на тази буква коректорите възприемат Цвета, което е неправилно, тъй като в западните покрайнини то се произнася с е.

— Та след като прочетох „Детство“ от Горки, започнах да виждам и неща, които преди това не са ми правили впечатление — бягството ни през войната, сватбата на чичо Стойне, гладът... Не знам как ми хрумна да напиша разказа за баба. Аз обичах баба, защото беше гальовна, угаждаше ни на нас, децата. Още като пържеше маслото в тигана за качамака, преди да е наложен, топнеше ни по залче.

— Майка ти не го ли е правила?

— Не. Искях в разказа да покажа обичта си към баба, но не знам как се случи, че разказът излезе в малко ироничен тон.

— Вероятно това е станало несъзнателно?

— Прикачих ѝ неща, които никога не е вършила. Тя лекуваше само болни очи, а аз си спомних, че дядо Мито лекуваше от главоболие чрез пускане на кръв. Така умря в ръцете му едно момиче, болно от туберкулоза.

— Ти си ѝ прикачил и това?

— И да, и не. Не писах, че момичето е умряло, но в действителност това беше така. Когато разказът излезе, нещо започна да ме човърка. Стори ми се, че съм осквернил паметта ѝ.

Тя беше починала отдавна и не заслужаваше това. Действителният ѝ образ не излизаше от главата ми и аз написах друг разказ за нея.

— Как беше озаглавен?

— „Съкровището на баба“⁷⁷. Той даде и името на сборника, в който излезе по-късно.

— В този разказ ти си разкрил нейното дълбоко преклонение пред книгата, пред науката, която за нея е единственото свято нещо.

— И по-късно, когато писах повестта „Моето детство“, аз я представих много по-близо до прототипа.

— А какъв беше конкретният повод — предполагам, че е имало такъв — да използваш тези и други разкази като материал за автобиографичните повести?

— Приятели — между тях като особено настойчив си спомням Иван Руж — започнаха да ме увещават да напиша повест за детството си. У мене постепенно узря идеята, че мой дълг е да разкажа не само за глада и мизерията, не само за клетвите и караниците на жените, когато придойде суходолината, но и за това, какви добри и сърдечни хора има в моя роден край.

— Всъщност в повестите ти си използвал тези разказчета като етюди?

— Прибавих и нови случки, описувах и нови герои. Кога-

то пишех „Моето детство“, много моменти от разказчетата отпаднаха, това е съвсем естествено, а се появиха други, по-съществени.

— Как беше приета книгата ти от критиците?

— Хареса се и на критиката, и на читателите. Това ми даде импулс — у мене като че се отвориха затегнатите чепове и все по-ясно започнаха да се оформят образите на следващите автобиографични повести.

— Кои критици писаха за нея?

— Д. Б. Митов, Пеньо Русев. За мене са писали още такива критици, като Петър Динеков, Пенчо Данчев, Ефрем Каранфилов, Петър Пондев, Николай, Янков, Стоян Каролев и др. Най-голямо впечатление ми направи докладът на Павел Вежинов „Романът през 1954 година“, печатан в списание „Септември“, кн. 7, 1955 г.⁷⁸ В този доклад той я квалифицира като най-добрата белетристична книга на годината. При това я слага между романите...

— Автобиографичните повести не следват хронологически. След „Моето детство“ идват двете повести от учителските ти години — „Сред народа“ и „Раздолчани“ — и доста по-късно, едва през 1966 г., излиза „Гимназист“. Защо?

— Нещо от гимназистките ми години дълго време ми се изплъзваше. А и, изглежда, спомените от учителствуването ми, разните митарства по селата бяха толкова силни, че те като че избутваха останалите. Затова и „Гимназист“ — книгата между „Моето детство“ и „Сред народа“ — се появи последна.

— Бих искала да направя една съпоставка между трилогията на Горки и твоята четирилогия. Струва ми се, тя е съвсем естествена, защото твоят път към литературата може да се нарече „горкиевски“. Неговата трилогия „Детство“, „Монте университети“, „Сред хората“ описва живота му сред хората от „дъното“. Атмосферата на тези произведения е подтискаща. В твоята четирилогия, въпреки страхотната мизерия и нищета, въпреки неограничената власт на бирници и лихвари, на кръчмари и стражари, това поколение, благодарение на своя труд и борба, успява да излезе на „бял свят“, преодолявайки по пътя си неимоверни страдания. Тук тонът е все пак по-ведър и оптимистичен.

Стана на въпрос как е била приета от критиката „Моето детство“. Естествено, че такава висока оценка на писател като Павел Вежинов те е окрилила. Положителна критика винаги окриля, отрицателната подтиска. Спомняш ли си как посрещна първата положителна рецензия?

— Първата положителна рецензия за книгата ми „Границата“⁷⁹, от Сава Чукалов, поместена в списание „Народна просвета“, ме окрили. Подобно влияние е имало върху мене и изключително ласкавото отношение на Иван Руж към първия откъс на „Моето детство“, комуто бях занесъл — тогава той беше редактор в отдела за литература и изкуство на вестник „Работническо дело“. Той ми каза нещо, което никога няма да забравя: „Круме, голямата литература е оттук нататък...“

— А как ти влияят отрицателните отзиви?

— У мене неуспехите са пораждали амбицията да ги превъзмогна, да ги оставя зад себе си и да продължа отново напред...

— И все пак имало ли е случай, когато отрицателен отзив за твое произведение да те е подтискал до такава степен, че да не можеш да работиш за определен период поне?

— Рецензията за сборника разкази „Председател на селсъвета“⁸⁰ от Николай Янков ми подействува така, както би подействувала всекиму една отрицателна рецензия. Тя много ме изненада — очаквах книгата ми да бъде приета добре, тъй като почти всички разкази в нея преди това бяха печатани в най-реномирани вестници и списания — „Литературен фронт“, „Работническо дело“, „Отечествен фронт“, „Септември“. „Председател на селсъвета“ беше отличена с Димитровска награда за 1951 г., а на следната година излезе във второ издание и беше преведена на полски, унгарски, румънски.

Впрочем след неблагоприятния отзив за книгата бях подтиснат около два-три дена, но после се окопитих и започнах да работя върху нови произведения. След една година издадох сборника „Жътва“ (1952), който беше приет сравнително добре.

— Значи, ти си оптимист по природа?

— Вярвал съм винаги във възможностите си.

— А не си ли изживявал периоди на творческа криза — по-дълги или по-кратки, — на обезверяване в себе си, в литературата?

— Имало е моменти, когато поради болест съм преставал да пиша в продължение на месеци. След тези необичайно дълги за мене прекъсвания съм изпитвал страх дали ще мога да продължа да пиша. В такива моменти съм изпадал в състояние на болезнена самокритичност и съм се питал дали въобще нещо съм създал и дали животът ми не е минал напразно.

— Но за щастие това са били краткотрайни състояния.

Впрочем как оценяваш статията „Абсурдите на догматичното мислене“^{*} от Е. Константинова и Кр. Куюмджиев?

— Вярна е, макар че ако човек съди по заглавието*, би сметнал, че в този период не е създадено нищо положително. Заглавието предполага едно тотално отрицание, а всъщност статията е по-лоялна и особено що се отнася до мене, авторите са се помъчили да оправдаят до голяма степен някои неуспехи и с „грешките“ на времето — това е периодът на култа към личността. Те имат основание, аз съм критичен човек и си давам сметка, че в желанието си да отговоря на повелите на времето в този период съм създам някои разкази с репортажен характер. А всъщност, за да стане едно произведение, както много пъти съм казвал, трябва да има известна дистанция от времето на фактите до тяхното описване и превръщането им в художествена действителност.

— Кое свое произведение на съвременна тематика би посочил като пример?

— Повестите „Танчо от Гороцвет“ (1959) и „Из дневника на Мутара“ (1976). „Танчо от Гороцвет“ беше наградена от съюза при жури: Славчо Васев — председател, и докладчик за белетристиката — Димитър Димов.

— Познавал ли си по-отблизо Димитър Димов?

— Запознах се първо с книгите му. Съвсем отблизо не го познавах. Понякога сядяхме на чашка в Клуба на журналистите. Разговаряхме и на литературни теми, и на лични — главно за болестите си. И той, и аз страдахме от високо кръвно налягане. Димов почина всъщност от него. Правеше ми впечатление, че той, произхождащият от интелгентско семейство и дошъл до нашите идеи „чисто“ по научен път, съзнателно се стремеше да общува с „изявени“ комунисти от пролетарски произход. В периода на нашето познанство, а то ще е било вероятно от 1950 година до смъртта му, той стоеше изцяло на позициите на социалистическия реализъм.

Като личност беше егичен и като председател на съюза беше справедлив, внесе едно успокоение. Това се дължеше и на личните му качества, а и на факта, че той идваше от други среди, далечни на литературата, и не беше се забъркал в никакви борби.

Макар че не сме били близки приятели, аз го ценя и уважавам като личност и смятам, че е един от най-големите ни писатели. Въпреки че беше типичен „градски“ белетрист, той

* Статията разглежда някои проблеми на повестта и разказа в десетилетието преди Априлския пленум.

особено ценеше Елин Пелин, Йовков — писатели, които бяха неразривно свързани със селото, със земята, у които народностното начало беше много силно.

12. I. 1978 г.

— Имам впечатление, че, общо взето, пишеш леко, а когато разказът не върви, не го „мъчиш“, а го изоставяш. Така изостави една повест с работното заглавие „Дневникът на среднистката“. Какво ти попречи, че не написа тази книга?

— Не мога да определя точно, но, изглежда, не ми легна сюжетът. Бях я замислил като повест за едно селско момиче, току-що завършило гимназия, което отива на работа в животновъдната ферма. Но нищо не излезе. Написах около двацет страници и я заряхах.

— Може би не си бил в творческо разположение на духа?

— Мисля, че все пак основната причина, дето не написах тази книга, е, че след като привърших първата глава, се разболях. Като оздравях и се опитах да продължа, видях, че не върви. У мене сякаш нищо не беше останало от предишния замисъл. Колкото и да се мъчех да възстановя образите, конфликтите, сюжетните нишки, нищо не излизаше. Тъй като трудно пиша след дълго прекъсване, мой принцип е, макар и с голямо усилие на волята, да изкарам на един дъх започнатото.

— Вероятно към такава самодисциплина и такъв стил на писане те е приучило и разклатеното ти здраве, защото, както сам казваш в „Да уловим видението“ — книгата равностойна — ти можеш да пишеш само тогава, когато си здрав и в добро разположение на духа?

— Ако има нещо, което най-много ми е пречило в живота и в творчеството, това е крехкото ми здраве. Още от дете ме болеше корем. Колко пъти се е случвало, като изкарам овцете на паша, да ме свие така, че почвам да рева от болки. Тогава в моето село нямаше лекар и някоя от съседките казваше на майка ми: „Какво му се чудите? Пъпът му се е развил и трябва да го водите при дядо Мито да го навие.“

Този дядо Мито лекуваше не само с бръснач и с волски рог, като пускаше кръв на болния, но и знаеше да навива пъп. Отиваш при него, той поднесе едно калено гърне и сложи отвора на корема ти така, че пъпът да остане в средата. След това започва да притиска, да го върти така, че едва ли не целият ти корем влиза в гърнето. Ако имаш сили да изтраеш тези изтезания, ти си юнак и половина, ако ли започнеш да викаш до

небето, старецът става кисел, мръщи се (нали по този начин компрометиращ занаята му) и най-сетне те пуска. И те хока, че още малко е останало да премахне всякаква болка, но сам си си виновен... Само си е губил времето с тебе... Води ме баба при него, но не можах да издържа докрай и така си остана да ме боли коремът до ден днешен.

Когато съм казвал на някого, че често съм неразположен и поради това трудно върви творчеството, той ми дава пример със Смирненски и Николай Островски. Това припомняне ме е сепвало и аз започвах да обвинявам себе си, че не съм така издръжлив като тях. Но понякога ми е идвало наум и отвърщах: „Защо не ми посочите Толстой или Гьоте, които творят до дълбока старост и при добро здраве?“ Тогава обикновено моят опонент мълкваше.

— Значи, ти си убеден, че творчеството е здраве. Нещо повече. Здравето според тебе способствува и улеснява реализирането на таланта, защото създава добро настроение и самочувствие. Но и в нашата, пък и в световната литература има не малко примери, когато болни хора са създали значително литературно дело. Примери като Хайне и Достоевски са станали школки образец.

— Вярно е, че има не малко примери, когато хора с лошо здраве са успели да създадат по-хубави произведения от редица напълно здрави физически техни събратя. Това е въпрос на талант. Но аз съм убеден, че болните таланти са създали своето значително дело не поради болестта, а въпреки нея. Те с усилие на волята, с упорит труд са успели да я превъзмогнат. Защото болките оказват влияние върху душевното състояние, върху разположението на човека. Затова и аз не съм от онези писатели, които пишат всекидневно, ритмично, по няколко страници и така се натрупват томове. Пиша тогава, когато имам разположение на духа, когато нямам физически страдания или са притъпени и не ми пречат. Случвало се е понякога да пиша месеци наред без прекъсване, без седмична почивка. Ставам рано и започвам работа от пет-шест часа. Тогава не жалея себе си. Работя и по осем, десет и повече часа... Бързам да използвам доброто си състояние — физическо и душевно, да напиша произведението поне в първия вариант, за да го доработвам след това, когато мога. Прекъсна ли започнатото, поради болест или поради някакви други причини, изоставям го и не се връщам към него. Положеният труд отива напразно.

— Как се ражда самата творба и кога сядаш пред белия

лист — когато всичко е предварително обмислено или имаш най-обща представа за образите, за сюжетните нишки и произведението се „ражда“ в процеса на самото писане?

— Аз дълго обмислям творбата и чак когато всичко в моето съзнание е узряло, когато чувам гласовете на героите си и ги виждам да се движат пред погледа ми като живи, чак тогава сядам на бюрото. Опитвал съм се да започна нещо, което не е достатъчно добре оформено, ръководейки се от народната мъдрост, че апетитът идва с яденето. За мене такъв опит се е оказвал винаги фатален. Не си спомням да е излязло нещо що-годе за пред света по този начин.

— В „Да уловим видението“, пък и сега, споменаващ, че за тебе е особено важно, когато започнеш да пишеш, да чуеш гласа на героя. Какво по-конкретно имаш пред вид?

— Някои писатели и поети споделят, както Яворов например, че когато пишат, чуват музика. Нещо подобно става и с мене. Но за мене е по-важно да чуя гласа на героя, неговия говор, начина, по който произнася някои думи, изразите, които обича да употребява... Така например в „Танчо от Горोцвет“ героят на всяка дума казва „еетее“...

— Забелязала съм, че когато си в творческо настроение, обикновено си възбуден, дори весел. Сигурно творчеството ти носи радост?

— Няма по-голяма радост от радостта на съзиданието. И затова, когато пиша, съм весел, даже си тананикам. Когато съм в процес на създаване на художествена творба, обикновено ставам разсеян за околните. Не чувам онова, което ми се говори, не обръщам внимание на оня, който стои край мене. Защото съзнанието ми, въображението, цялото ми същество са заети с онова, което се ражда, което иска да заеме своето място.

— И това е естествено, защото работата те поглъща изцяло. В разказа „Бюро за женитба“, пък и не веднъж в разговори си споменавал, че като по-млад си можел да четеш и пишеш при всякакви условия. Сега пишеш при пълна тишина и самото присъствие на човек в кабинета ти те смущава.

— Да, така е. Особено пък когато съм започвал нещо по-голямо по обем, ако някой ме прекъсне, дразня се силно, не отговарям на запитванията му или пък му отговарям с надигнат глас, за да разбере, че трябва да ме остави на мира. Спомням си, когато писах „Раздолчани“, майка ти, като тръгваше на работа и ми заръчваше нещо или ме питаше, аз не ѝ отговарях, не я поглеждах дори, само махах с ръка да върви, без да произнасям нито дума.

— Сега въобще си станал по-„капризен“. По-рано обичаше да пишеш в Бояна, в малкото холче, сега твърдиш, че никъде не можеш да пишеш освен в кабинета си в София. Може би природата те вълнува и разсейва?

— Може би. Сега най-добре се чувствавам в София, в кабинета си, при затворена врата. Да няма дразнителни. Пред мене е бюрото и пишещата машина, настреща е стената, на която е закачен гобленът...

— Изработен от майка ми като момиче.

— Но зад него като че виждам други неща. Не само геронте, но и пейзажа, където става действието. Уж съм в София, а се люлеят изкласили жита, нацъфтели са черешите и ябълките и усещам техния аромат, струва ми се, че отнякъде жужи пчела...

— Представяш си полето...

— Или пък зелена гора, по чиито пътеки от време на време пробягва заек или лисица с мекото си оранжево кожухче.

— Зная, че пишеш тогава, когато имаш за това вътрешна необходимост. Това не значи ли, че никога не си писал по „поръчка“?

— Писал съм, но тогава, когато тя е отговаряла на вътрешното ми убеждение!

— А кой е любимият ти сезон за творчество и кога си най-продуктивен?

— Макар да обичам дъжда и снега, най-приятно ми е, когато съм сред зелена поляна, където влагата е попила по-надълбоко в земята, отгоре е просъхнало и мога да поседна. Да поседна и да съзерцавам природата. Тишината ме успокоява, тя ме предразполага към размисъл, дава ми възможност да се зароди идеята на ново произведение, понякога и преди да съм завършил започнатото. За мене пролетта и ранното лято са най-подходящи за творчество — ликуването на природата събужда нови сили за живот и работа. Макар че пролетта в града не се чувства така, както на село.

— Природата, особено пролетната, вълнува всеки човек. Да не говорим, че до трийсет и три годишната си възраст ти си живял на село, сраснал си се със земята. Затова и природата — в цялото ѝ богатство и многообразие, — и селският труд във всичките му прояви намират такова широко място в произведението ти.

— Познавам физическия труд още от дете. Не само земеделска работа съм вършил, но съм строил и път, с шивачество съм се занимавал покрай баща ми и брат ми, кошници съм

плел, сламени шапки съм правил от пшеничени стебла, поправял съм примитивни сечива, както знаеш, поработвам и сега в малката градинка в Бояна. Окопая някое дръвче, ашладисам саморасла дивачка на калем или на пъпка. Всичко това ми е приятно, понякога го върша за разнообразие, за почивка от умствения труд.

— Има хора, които физическият труд ги отморява след дълга и напрегната умствена работа. Нещо повече. Стимулира ги в творчеството. А при тебе?

— Аз пък съм забелязал, че когато пиша произведение, което изисква по-голяма продължителност, то и природата едва ли не ми пречи. Хем ми се пише, хем ми се иска да изляза навън, да видя дали черешата не е прецъфтяла, как са присадниците. Прехвъркне и някоя птичка, кацне на клонче и започне да пее. Това ми напомня моите детски години, когато примамвахме с дядо пойните птици в къщиците, дето им направихме и ги накачихме по дръвчетата. В случая нещо като че ли се изплъзва от съзнанието ми и докато възвърна връзката със започнатото, минава известно време, понякога доста дълго. Затова предпочитам да пиша в София.

Като отида в почивна станция, виждам как писатели мъкнат със себе си пишещи машини, как тракат в станте. Това никога не съм правил. Само веднъж, когато бях започнал да пиша „Сред народа“, занесох пишещата си машина във Вършец. Бях в балнеосанаториум, но взех частна квартира, за да не преча на почиващите. Написах само няколко страници. И затова не правя вече такива опити. Е, понякога ми идва нещо наум, но се старая да го задържа, да узрее още по-добре, докато се върна в София. Един разказ съм написал във Владая — в Правителствения санаториум: „Черната баница“. Помолих тамошната машинописка да ми остави машината в извънработно време. В Бояна съм написал три повести — „Раздолчани“, „Танго от Гороцвет“, „Пролет в Черешово“.⁸²

— Как ти влияе външната температура и как влияе на творческото ти настроение времето? Обикновено слънчевият ден, слънцето повдигат тонуса на всеки човек, мрачното и дъждовно време го подтискат.

— Външната температура е от голямо значение за мене. Трудно понасям студа и големите горещини. Трябва да е умерено топло — от осемнайсет до двайсет и три-четири градуса. Разбира се, работил съм и при по-ниска, и при по-висока температура, но не съм така работоспособен. Бурното време, силните ветрове и особено есенната и пролетна влага, както и мъг-

дата не ми действуват добре. Почвам да усещам болки по цялото си тяло, дори ме заболява главата, унивам и в такова състояние не съм разположен за творчество. Това не значи, че и при такова време не съм работил. Случва се понякога въпреки неблагоприятните природни условия да работя интензивно и с вдъхновение, както и при най-хубаво време.

— От дълги години спазваш строг режим на работа и почивка. Това го налага разклатеното ти здраве. Защото съм убедена, че без тази „войнишка“ дисциплина ти не би написал и половината от досегашното си творчество.

— Спазвам режим, защото не само не мога да пиша, но и да живея без него. Той ми е станал нещо като втора природа. Чувствувам се необичайно, когато съм принуден да го наруша. Но аз, изглежда, по природа съм дисциплиниран човек. Защото сега си давам сметка, че макар и несъзнателно, съм спазвал винаги своеобразна творческа дисциплина, самодисциплина, която е много необходима на всеки писател от най-ранни младини. Този режим си е мой, строго индивидуален, съобразен с моите предразположения и наклонности.

Обикновено ставам сутрин много рано — в пет-шест часа. Може би това е навик от най-ранното ми детство, когато трябваше да изкарвам добитъка на паша, да ора или да ставам за училище в съседното село, което е на пет километра.

— Сега ставаш по-късно.

— Да, при тези болести... Сегашните деца са облагодетелствувани в това отношение, но, от друга страна, те са само ученици, не познават физическия труд, оленевили са се.

Сега, след като работя четири-пет часа напрегнато и съсредоточено, чувствувам отпадналост, умора — както умствена, така и физическа. Една разходка на чист въздух ме ободрява и възвръща силите си. Затова преди обед, към единадесет часа, и следобед, след четири, се разхождам. Интензивно пиша рано сутрин, следобед се разхождам, чета или се срещам с приятели. По-рано — в Клуба на журналистите, а сега обикновено в кафенето на съюза. В кафенето не се застоявам дълго, понякога само се мерна, но, така или иначе, минавам през него често.

— За поддържане на творческия тонус?

— Може би и за това.

— Всички са единомислени, че творба, написана без вдъхновение, не може да вдъхновява и читателя, зрителя, слушателя. Както и без творческо настроение. И все пак сполуката е една тайна.

— Несъмнено. Вдъхновението, настроението, познаването на живота са задължителни условия за всяко творчество. Но не са достатъчна гаранция. Случва се да е готово в главата ми всичко: и герои имам, и сюжет, и художествена идея, а като седна да пиша, не върви. Напиша едно-две изречения, страницата-две, но по-нататък не мога да продължа. Уж всичко е било ясно, а логиката на характера, неговата психология изведнъж се усложнят, започнат като че ли да противоречат на основния замисъл и сам не знаеш как си се озовал в съня улица.

— Подводните камъни на творчеството често се оказват цели скали.

— Да. В тази връзка ще разкажа един, струва ми се, интересен случай от моята писателска практика.

Познавах една жена, преселила се в стаичка край свинарника на кооперативното стопанство, за да може всеки момент, когато е необходимо, да помогне. Я някоя майка да не притисне новороденото прасенце, я нещо друго да не се случи. Престоях известно време в селото, вземах си бележки, възпроизвеждах някои разговори — свинарката беше не само работлива, но и доста духовита. В стаичката беше чистичко, леглото — покрито с черга в оранжев цвят, та грееше на слънцето, което надничаше от малкото прозорче. Тук почиваха през свободното си време двете свинарки. Аз се удивлявах на самоотвержеността на Гина, на упорството ѝ — не е шега да изоставиш семейството си, за да се отдадеш всецяло на работата си. Като се приберях в квартирата, виждах Гина като обаятелен образ на съвременна жена. И се вричах да го покажа колкото се може по-пластично, по-убедително. Макар да не бях всяка минута с нея, представях си как нощем, по ниско време, загърнала се в дебел шал, наднича при свинете, похваща прасенцата и ги гали като собствени деца. Струваше ми се, че ще направя хубаво произведение, което ще се посрещне с интерес от читателите.

Заваля дъжд — валя три дни и три нощи. Чакай, рекох си, да навестя моята героиня в такова лошо време. Свинарниците не бяха изградени солидно, както ги има сега на много места. Бяха покрити със слама. Заварих Гина, скръстила ръце, да се тухка така, че целите ѝ гърди се повдигаха: „Милите ми прасенца, толкова труд положих, а виж какво стана...“ Свинете газеха в локви — все още не бяха циментирани боксовете. Малките трепереха накокържени. Гина започна да внася прасенцата едно по едно в стаичката, измиваше ги с хладка вода, подсушаваше ги и ги връщаше в бокса, постлан със суха сла-

ма. По едно време дочух да пустосва и кълне ръководството на стопанството — аз я оправдавах. Но ме поразиха последните й думи: „Да ще да хване и майките, и рожбите им свинската болест, та да ги изтръшка и едно да не остане живо... Напуснала съм си хубавия дом, цялата съм се вмирисала на свинарник. Не мога у свет да се умешам.“

Вървах към квартирата като с подсечени крака. Моята герония отива по дяволите. Да пиша това в повестта, не ми се искаше. Да го премълча, значи да замазвам работите, да лакирам, да я представям такава, каквото предварително бях я създал във въображението си... За всеки случай записах в бележника си каквото чух и видях.

Срещах се с полевъди, градинари, трактористи. И пак си вземах бележки, пак обмислях. Но докато престоях там, разкри се кражба в стопанството. Смениха председателя за злоупотреба. Продавал на високи цени жито, царевица, цвекло и с доматина прибирали парите за себе си. Устрои се публичен процес. За моя изненада на процеса дойде и Гина. И тя била замесена в нечестни сделки — вземала повече зърнен фураж, отколкото е необходимо за кооперативните свине. Остатъка препращала на мъжа си да храни у дома трите грамадни шо-пара.

Не смеех да погледна Гина, за да я видя как изглежда сега, изтъпанила се да отговаря не само пред съдиите, но и пред своите съселяни.

— Какво стана по-нататък?

— След известно време посетих кооперативното стопанство. Явно — беше отхвъркнало напред — личеше и по благосъстоянието на кооператорите, и по новите къщи, изникнали на мястото на старите съборетини, и по обществените постройките, които красяха селото — читалището, кооперативния дом, училището. Беше настъпила промяна и в духовния облик на хората. Това можеше да се забележи в разговорите, които водех, в изказванията им на събранията. Но колкото и да се мъчих, произведение не можах да напиша. Случаят с Гина като че прекърши нещо в душата ми. И след смяната на крадците с предани на кооперативното дело хора повестта пак не стана.

— Можеш ли да обясниш причините, поради които се отказа да напишеш това произведение?

— Трудно ми е да обясня. Правих, струвах, какви ли не комбинации измислях, не вървеше. В съзнанието ми ту се задалеше смътен образ, който започваше да се избистря, отведнъж той или изчезваше, или се явяваше съвсем друг. Въобще ста-

ваше някаква бъркотия, от която гледах по-скоро да се отърва. Бележките така си и останаха в бележниците ми, които от време на време попреглеждам и се учудвам как лекомислено съм подхождал тогава, как съм си представял някои неща, доста превратно. Спомних си за „третия“ поглед на писателя, за способността му да вниква зад видимите явления.

Разказвам всичко това, за да отговоря на ония, които като ме срещнат и попитат как съм, без да дочакат отговора, сами си отвърщат: „Лесна е вашата. Сядаш на бюрото и си пишуркаш. Писател, художник да си на това време, Дето е рекъл циганинът: „Ори, мели, яж.“ А ти питаш ли ни нас как блъскаме?“ — и започнат да изреждат трудностите в работата си.

— Че трудности има — в това едва ли някой се съмнява. Но те не са само за производствениците, за работниците и кооператорите, за инженерите и техниците, а и за хората на науката и изкуството.

Колко разочарования, колко колебания, колко хабене на енергия — като при всеки най-тежък труд...

Приказката за циганина ми напомня една случка, която веднъж разказа Стоян Венев. Като си отишъл на село (той е от с. Скриняно, Кюстендилско), един негов съселанин го поизгледал, поусмихнал се, па рекъл: „Е ти сега, бай Стояне, що работиш?“ Венев му отговорил в почуда: „Рисувам.“ „Е ние знаеме, че рисуваш, ама такова, що работиш, та се раниш?“

— Изкуството освен познание дава и естетическа наслада. Може би това е една от причините, които карат непосветените да мислят, че то се създава така, от само себе си, без особен труд?

— Имаше един период, когато се внушаваше, че при добра воля и упоритост, при добро желание всеки може да направи едва ли не всичко. Подценяваше се ролята на таланта, без който, изкуството особено, е съвсем невъзможно. Намесвах се и грубо материални подбуди. По този повод искам да разкажа един колкото комичен, толкова и тъжен случай, който е много показателен.

Като директор на партийното кино „Благоев“ един следобед ми се обадиха от „Пропуски“, че ме дири някакъв непознат мъж, който идвал отдалече и искал непременно да ме види. След малко се показва селянин на средна възраст, който посред лято носеше бели вълнени навуща, замотани с черни върви. Пристъпи плахо, аз стиснах коравата му ръка и го поканих да седне. Без да чака обичайния въпрос „какво ви носи насам“,

започна да ми обяснява: „Написах — казва — два романа, та бих желал да ги прочетеш.“

Поогледах го още веднъж от горе до долу и ми мина през ума, че може и писател да се извъди. Всичко става. По това време се беше прочул един селски певец и свирджия — дядо Вичо Бончов, когото приехме за член на Писателския съюз по препоръка на някои фолклористи. Моят гостенин извади от шарената торба два пакета и ги сложи на бюрото. Това бяха романите. Казах му, че след половин час имам събрание. Да ги остави, ще ги прочета, ще му пиша писмо, а ако наmine втори път, може и да си поговорим по-подробно. Но той беше непреклонен: „Виж каквото може сега!“ — и разпери ръце.

— Човекът е бил път и е нетърпелив.

— Нямахме как. Разкъсах опаковката на единия пакет и разтворих първата тетрадка. Романите бяха написани на ръка. Едвам прочетох разкритите букви на първата страница — не срещнах нито точка, нито запетая, нито какъвто и да е препи-
нате-лен знак. Попитах го какво образование има и с какво се занимава. „Завършил съм трето отделение. Чух, че от писането се печелело най-много и най-лесно пари и реших да напусна председателството на текезесето.“

— Значи, напусна председателството и реши да пишеш? Колко време писа?

— Цели шест месеца — казва, — ден и нощ. Дремна като пише на клонче и пак продължавам. Жената ходи на работа в текезесето, децата кое натам, кое насам, аз гледам да довърша това, дето съм започнал...

— Ами прочел ли си някаква книжка досега?

— Къде съм имал време да чета книжки!

Зачудих се как се е решил да напусне такъв важен пост, който са му поверили неговите съселяни. Но той прекъсна раз-
мишленията ми:

— Виждам, че действително нямаш много време... Когато пътувах с влака от Толбухин до София, написах двайсет и две стихотворения... Те са кратки, та поне тях изчети до края...

— Прочете ли ги?

— Хванах се за главата, но нямаше как, прочетох ги...

— Казват, че талантът, където и да е, при каквито и да е условия, ще се прояви.

— Това е вярно. Но и немалко таланти са загивали, защото не са могли да се изявят, поради условията, при които са живели. Когато бях уволнен от учителството през фашистко време, понесох го много тежко — оставах без средства не само аз,

но и моите близки. Същевременно си рекох: „Това може и за добро да е. Ще се гмурна в големия град, пък ако мога да изплувам, добре, ако се удавя, ще се удавя, както много други“ ... (Това беше само минутна мисъл, за удавянето не исках и да чуя...) И така моята връзка с прогресивни писатели се заздравя още повече, библиотеките ми бяха на разположение, редакциите — по-близко, макар вестниците, в които сътрудничах, да бяха спрени.

— За таланта са важни много неща, но не на последно място, разбира се, има значение и средата, в която се развива.

— Да, той трябва да има не само условия за непрекъснато самообразование — достъп до големите библиотеки, до културни институти, но и естествената среда на своите връстници — пишещи братя, за да може да следи собственото си развитие, да знае своето място в литературния процес. Като завърших педагогическото училище и се настанех за учител в Джуринна махала, сетне в моето родно село и в село Петърч, Софийско, бях недоволен не само от условията, но преди всичко от себе си. Та аз исках да уча, да уча до не знам къде. А майка ми казваше: „Защо ти са тия книги, нали изучи, сега всичко знаеш.“ Аз обичах селяните, особено бедните, бях израсъл от тяхната среда, старях се да им помогна с каквото мога. Учех с вдъхновение децата им, бях хвален при ревизиите. Изнасях лекции по конференци, вземах думата и критикувах разни инспектори, некадърни учители, дори началници от Министерството на просветата. Някои ме хвалеха, други ръмжеха закапително... Участвах в създаването на читалища, селски кооперации, ставах и артист, и режисьор, когато решавахме да устроим вечеринка, ограмотях и възрастни хора. Четях педагогически книги, четях художествена литература... Готвих се за конкурс за учител в София, изкарах го един от първите, но кой ще ти назначи такъв като мене в столицата... Обикновено конкурсът беше нещо като завеса, зад която се подготвя същинското представление. Назначаваха приближени на фашистката власт. Издържах успешно и изпита за училищен инспектор, но и това не ме огря... Да напусна учителството, нямаше кой да ме издържа. И най-после, макар и да няхах особено желание, принудих се да запиша финанси и администрация в бившия Свободен университет. Хубавото му беше, че можеш да работиш и да следваш. Но всеки семестър се плащаше така от хиляда лева. А аз получавах хиляда и петстотин. От тях трябваше да издържах не само себе си и семейството си, но да пращам на майка си и сестра си.

— Как се чувствуваше като студент? Имаше ли трудности? Знам, че си следвал без желание.

— Явих се на първия изпит при проф. Г. П. Генов. Измърморих му и по трите въпроса и ми писа отличен. Най-трудни ми се виждаха изпитите по статистика при проф. Мишайков и по финансова наука при проф. Петко Стоянов... Да си призная, от финансите не бях доволен. С финанси, мислех си, трябва да се занимават синовете на богатите, на търговците и индустриалците, за да ръководят предприятията на бащите си. А моите сметки и без молив и писалка, без сметачна машина ги знаех. Знаех, че парите никога не достигаха. И след като изкарах няколко семестъра, напуснах.

Талантът се подхранва от жизнения сок на средата, в която се развива. Тя трябва да го обогатява. Но и той трябва да се е раснал с нея, а не да я изучава с командировки. Командировката може да освежи впечатленията, но не може да подмени коренната връзка с живота. Писателят трябва да е свързан с живота така, както детето е свързано в утробата със своята майка. Пък и такова е естеството на писателския труд, че макар и да иска да покаже нещо мъничко наглед, писателят трябва да знае за него много повече. Аз например съм участвувал във всички процеси, които ставаха в нашето село. Разговарял съм с председатели и бригадири, с механизатори и обикновени труженици — полевъди, животновъди, градинари, стараех се да имам по-пълна представа за онова, което ставаше из цялата страна. Като знаех как се свиваха хората, как се стесняваха да вземат думата наскоро след образуването на текезесетата и как гледах и слушах същите тези кооператори след години, питах се: тези ли са, или съвсем други, заселени някъде отвън... В едно село край Асеновград например освен с всичко друго хората се занимаваха с естетика. Да споменавам ли, че от селото на майка ми има единадесет професори или че от моето малко планинско селце, захвърлено край западната граница, има и двама членове на ЦК на БКП?

Не всичко видно и чуто съм използувал. Но някои случаи сами са ме подтиквали след дълго обмисляне да седна пред пишещата машина.

— И това е съвсем естествено.

— Присъствувах например на събрания в няколко села по време на изборите. Учудих се, че дори в Джуринна махала, където едно време бях учител и ми се струваше, че съм заточен на края на света, стигнахме с „Мерцедес“. Тогава имаше само кози пътеки по скендерините и когато вървах по тях, страхувах

се да не се откъртя, както се къртеха скалите и политаха в пропастта на Ломничката река. Чичо Мите, един от героите на „Сред народа“, съм го пресъздал като добряк човек, който даде една стая от къщата си безплатно, за да има училище в махалата. Той е починал преди някоя година. Посрещна ни зетят му, когото споменавам пак там, като единствения прогресивен младеж тогава.

Описал съм в „Моето детство“ смъртта на баща ми, който почина от пневмония. Нямаше превозно средство да го закараме до града, който беше на четиридесет километра от нашето село. Отиде си без всякаква медицинска помощ... А сега асфалтирани пътища водят и за Средорек, и за Кюстендил, и за София. Рейсът за Кюстендил спира само на няколко крачки от къщата ни.

— Сигурно при посещенията си в твоя роден край ти се срещаш постоянно с твоите герои?

— Да. Край кооперацията напред селото, която се помещава в нова, солидна сграда, срещнах бригадира на ДЗС-то — Любен Иванов. Описал съм неговия дядо Наке като стар овчар, баща му — като среден земеделски стопанин. Любен ръководи стопанството на цялото село. Развежда ме по Водич, където едно време имаше малки нивици с обрасли слогове. Там е сливовата градина. Дръвчетата са наредени в безкрайни прави редици.

Мой герой е и Васе Ристенин. Особняк с много професии. И водопроводчик е бивал, и майстор по постройките, и не едно дръвче е присадил по склоновете на Хайдушки камък. Той обичаше до побийва собствените си волове, когато се запънеха по нанагорнището с тежкия товар. Но веднъж го заварих по време на вършитбата да плаче пред впрегнатите волове на стопанството. (Беше в самото начало, когато теглителната сила бяха все още воловете и конете.) „Опиши ги, казва, нашите ръководители, че не са уредили една подковачница... Може ли от Конски връх да докарваш снопи с неподковани добичета. Жал ми е да ги гледам как стъпват боси по каменистия път...“

Аз се смях от вида на този инак коравосърдечен човек. Дошло беше време да жали повече стопанските волове от собствените си едно време... За неговите сълзи и за сълзите на Митко Ников написах един очерк в „Литературен фронт“ по случай тридесетгодишнината от победата на Девети септември. Митковите сълзи бяха за друго — той не можеше да повярва, че децата му няма да гладуват, като влезе в стопанството... Сега се смеят на себе си и двамата.

— В тези хора, някои от които са герои на произведенията ти, се оглеждат и промените, настанали след Девети септември по селата, особено след кооперирането на земята, и най-вече промените в личната съдба на хората...

— Моето родно село е заградено от Хайдушки камък и Конски връх, залесени с дъбови, борови и акациевни гори. Студената като лед вода е докарана от Пчелие по тръби и шурти във всеки двор. Най-приятна е гледката, разбира се, през пролетта, когато налягат бели облаци в долината и от цветовете на овощните дръвчета се понесе ароматът на цъфнали овошки. Въпреки тази красота малко младежи и девойки ще срещнеш тук! Преобладават старците и бабите. Вярно е, че особено напоследък се правят сериозни усилия да се задържат хората, да се върнат онези, които са се изселили в близките села и градове. За тази цел в Трекляно направиха цех за пластмаси, създадоха климатична гимназия, но това съвсем не е достатъчно.

— И все пак и в най-малките и отдалечени селца, където миграцията е започнала преди седемдесет-осемдесет години, са останали хора. Те са като стожери, макар и годините да са се натрупали вече върху гърба им... Такъв е и твоят герой — Пордан Мутара от село Чепиопаш...

— Понякога си мисля колко странно възниква идеята за едно произведение... Толкова неочаквано, че не рядко е трудно и за самия автор да я осмисли... Ето и примера с моя Мутар... Той е „хибрид“, роден от три прототипа... Единият от тях беше (ще го нарека за удобство Дончо Пётрин) наш съсед — средна ръка стопанин, уреден, работлив, макар и малко муден. Понмваше и сливовица, и кравица, която забелваше зимата менчето с мляко. Жена му беше приятелка на майка ми, имаха се като сестри. Но тя почина, синовете ѝ хванаха по градищата, дъщерите се изпожениха по околните сега и Дончо остана сам-самичък. Отидох ли си на село, гледах непременно да се срещна с него. Разговаряхме и за политиката, и за новото, което настъпи след Девети септември у нас, и за промените, които се извършваха в нашето село, макар и с известно закъснение, че е планинско и гранично. Не знам как след едно такова виждане, като се прибрах у дома, отведнъж ми хрумна да напиша нещо за човек като Дончо. Да пресъздам подобен самотник, който гледа малко философски на живота и прави преценка на всичко, което става край него. Да бъде като съдник, като съвест на махалата и на хората, които живеят и са живели в нея. А междувременно срещнах в Кюстендил край площада един

мъж в полуселски, полуградски дрехи с партизанска значка на ревера. Това беше Давидко Деянов или както го наричаха Деяна — от съседното село Добри дол. Преди се препитаваше с козите, които гледаше — може би седемдесет на брой. Пасеше ги по планината. Дори и през зимата ги изкарваше да побръствуват по заклеявелите габърови и букови храсти. От първия секретар на ОК на партията по това време — Стойо Станоев — научих, че Деяна на времето като младеж окосил поляните, изсушил сеното, продал го и получената сума от осемстотин лева пратил в София за построяване на Партийния дом. Този факт ме изненада. И току Деян започна да измества Дончо. Загнзди се в главата ми и каквото и да правех, с каквото и друго да се занимавах, не само, че изплуваше, но взе да затуля други хора и събития. А и още една подробност ми стана известна. Като дошло време да се образува кооперативното стопанство в Добри дол, той бил съгласен, но доста се колебаел какво да прави козите. Така бил свикнал с тях, че не му се разделяло. Не можел да си представи как ще живее по-нататък, без да врекне яре в двора му, без да зърне някоя хитруша как се катери по дънера на някое наклонено дърво и прегризва филизите му. Въртели го; убеждавали го, с всичко се съгласявал, но сърцето му се късало при мисълта, че ще трябва да се прости с козите. Най-после го изключили от партията. Щял да се побърка от притеснение. Чак сега си дал сметка какво е направил. Ликвидирал козите, осъзнал, че е нанасял вреда на цялото село. Да не стои като тумрук в къщи, помолил председателя на местната дружба да посещава събранията на земеделците, някои от които му били приятели още от детинство. Приели го като свой, не скривали нищо от него. Ала комунистическата закваса напирала и мира не му давала, докато една вечер отишъл в партийното бюро на изповед... Простили му, но това му послужило за урок...

— Да, у човека често съжителствуват, колкото и парадоксално да е на пръв поглед, голямото и дребното... Така и у твоя Деян...

— Междувременно в съзнанието ми изникна трети нашенец — един миньор, когото познавах от детските си години. Това беше Йордѐ Петков. Като млад го притрупала земна маса в един тунел на мина Перник. Всички мислеха, че е умрял. Спомних си как виха и пицяха жените от Петковата махала и как нареждаха: „Йорде, Йорде, защо не отиде да работиш по постройките, но се завря под земята, черната. На живот в гроб да влизаш.“ Но той оздравя от тежката контузия и се прибра

на село. Беше спечелил някой лев и първата му грижа беше да си купи хубав кон, та като дойде у дома, да го сбързва из околните села. Конят беше едър, със синкав косъм. Йордѐ се носеше с него като вихрушка по пътищата и козите пътеки. Чувал бях, че миньорът е първият комунист в моето родно село, който се срещал с Георги Димитров. На един митинг в Перник му бил охрана. За него по-късно узнах, че е основавал партийни организации в далечни и по-близки села. Затова и купил коня. Да си свършва по-бързо работата, а местните власти да го вземат за търговец на добитък.

Неусетно Йордѐ Петков започна да се мярка все по-често сред двамата мои „квартиранти“ и ту единият изпъкваше повече, ту другият или третият, докато взеха да се сливат в един съвсем нов човек. Раждаше се образ, който заживя самостоятелно. Той вземаше по нещо и от тримата, но не равномерно, от един повече, от друг по-малко. След като се събудих една сутрин, аз го кръстих с ново име, както се кръщава всяко новородено дете. И започнах да си шепна: „Мутара, Йордан Мутара...“

— Името е странно. Как ти дойде на ума?

— Това име не е случайна приумица. В моето родно село има цяла махала, която наричат „мутарци“. Когато подвикват някого от тази махала, направо се обръщат: „Ей, Мутар...“ А помежду си за по-благозвучно го наричат „Мутара“... Стори ми се, че това име приляга на моя герой. Кратко е, ясно се произнася, а и рядко се среща.

— А по-нататък?

— Реших, макар и постепенно, да се освобождавам от Мутара. Беше оформен, жив, аз го виждах ту с врания кон да лети от село на село (конят прилегна да бъде вран, а не синкав, какъвто беше на Йордѐ Петков), ту да се измъква от апартамента на сина си и снахата, посред нощ да тича с багажа си за гарата, да се озърта дали няма да го настигне някой, за да го върне. Така, както нашият съсед Дончо беше бягал от апартамента на сина и снахата, като чул веднъж тя да казва на съседката си: „Тата може да си умре, ама нече.“ Бухваше пред погледа ми раззеленилата се гора по Тичък планина и вместо Деян подкарваше козите Мутара.

— В книгата той е осъзнат комунист, който участва в народния съд в селото, организиран по време на Лайпцигския процес, за да съдят Гьоринг, Гьобелс и Хитлер. А как се роди самата книга?

— Отначало започнах да пиша за всяка случка разказ. Разказите бяха ту от първо, ту от трето лице.

— Аналогичен е случаят и с „Моето детство“.

— В известен смисъл, да. В някои от тези разкази не фигурираше името на Мутара, а бяха разказани направо от мое име... Повечето от тях бяха публикувани в „Литературен фронт“, „Работническо дело“ и „Вечерни новини“. Но образът на Мутара продължаваше да живее в съзнанието ми, той не се беше откъснал съвсем... Това нещо като че ли ме тормозеше. Най-после няма да се занимавам цял живот с Мутара... Защото напиреха и други, и те искаха да се изият... И ми хрумна веднъж: „Защо не създам по-цялостно произведение, където Мутара да споделя своите преживявания от първо лице, да бъде нещо като дневник, като негова изповед...“ Дойде ми на помощ една тетрадка на Дончо Петрин, която ми предаде още приживе. Впрочем той почина преди няколко години. В тази тетрадка с разкритвен почерк си беше записал онова, което е станало в селото, негови лични работи и терзания. Тогава вече съвсем се оформи „Дневника на Мутара“.

— Точното заглавие е „Из дневника на Мутара“.

— Така де. Събитията са разказани от Мутара, според както са се случили или както той си ги спомня — ретроспективно. Така Мутара разкрива сам себе си още от младежките си години до наши дни. Това е съдбата на един комунист, който е бил козар, миньор, строител на новото общество.

— Това е единственото ти произведение, написано под формата на дневник. Наистина, изповедното начало характеризира и автобиографичните повести, и много разкази, създадени преди тях. В този смисъл „Дневникът“ е една естествена еволюция на изповедността, що се отнася до жанра. В дневника се отличава разликата в „гледните точки“ — авторовата и на героя... „Изгритата“ е дистанцията между тях... Получава се по-голяма автентичност — засилва се доверието у читателя. Впрочем преди петнадесетина години, както стана вече дума, ти започна една повест с работното заглавие „Дневникът на среднистка“, която за съжаление не можа да се реализира... Смяташ ли тази форма за плодотворна в бъдещата ти работа?

— Трудно ми е да кажа, тъй като формата не е нещо, принесено отвън. Сюжетът сам търси и намира своята форма. Така че зависи от сюжета.

— Така, както героите се раждат със свой, специфичен език, който ги характеризира като индивидуалности.

— Въпросът за езика на писателя е много важен, езикът е един от най-същностните компоненти на художественото майсторство. И това е естествено, защото литературата е изкуство на словото. Езикът трябва да бъде наша най-голяма грижа. Изглежда, че това се осъзнава и от самите писатели, от литературните издания, някои от които като списание „Септември“ поддържат рубриката „Език, литература, съвремие“, където изтъкнати майстори на езика споделят своя опит, наблюдения, размисли. Ето например, в 12-та книжка на списанието от 1977 година е поместено есето на Атанас Далчев, което ми направи силно впечатление.

— Въпросите за езика винаги са те вълнували и ти си се изказвал публично в печата по тях.

— Да, писах в „Литературен фронт“ и в списание „Съвременник“. Списанието беше открило дискусия на тема „Език и литература“. Там споделих мои наблюдения от най-ранното ми детство. Така например си спомням, че когато за пръв път се запознах с творчеството на Елин Пелин, ми направи впечатление преди всичко езикът му — така близък и същевременно така различен от „нашенския“. Езикът му е някак лекокрил, думите у него са така наредени, че не можеш да помръднеш нито една, без нещо да се загуби от смисъла или от красотата на фразата.

Една художествена творба е нещо цялостно — езикът не може да бъде отделен от образите, от художествената идея... Защото той е тъканта на произведението, без него всъщност няма нищо...

Езикът на писателя може да бъде ефирен, да жужи като пчела, да ухае с аромата на най-нежното цвете, да бъде тежък от мисли като медоносна пита, да улучва като стрела, да звучи като приятна музика... Езикът на писателя може да ти навее и скука, и досада, и отегчение... Езикът на писателя е резец, длето, с което извайва душата на човека...

— Писателят трябва да обогатява своя език цял живот...

— Писателят повече трябва да чете, отколкото да пише. Той трябва да изучава езика на героя си, неговия герой, свързан с определена среда, работническа или селска, трябва да говори на „нейния“ език. И същевременно речта му трябва да го характеризира като личност — да бъде само „негова“, строго индивидуална...

— Литературният език се подхранва от народния език.

— В народния език има бисери... Но народните думи трябва

ва да се употребяват с вкус и мярка, да не се прекалява с диалектизмите.

— В твоите произведения има много народни думи. Допускам, че някои от тях, които са от „вашия“ край, са трудно разбираеми за читателите, особено за онези, които са родени в града.

— Мисля, че няма много такива думи. Старая се да няма. Има писатели, които си служат с речници, когато искат да употребят някаква народна дума, за да придадат по-голяма колоритност на езика си. За мене това е неестествено. Защото при такива случаи понякога вмъкнатата дума стърчи като чуждица в авторовата реч. Познава се, че тя е привнесена по изкуствен начин. Аз никога не си служа предварително с речник.

— Какво значение играе речта за характеристиката на твоите герои?

— За мене е важно при създаването на образа, освен да го виждам в съзнанието си като жив човек, да чувам и речта му, както много пъти съм казвал: начина му на изказ, особените думи, които той изрича. Те трябва да прилягат на характера му, на социалния произход, на професията. Долавям интонацията, дори логическото ударение на всяка дума.

— Сигурно е имало и трудности, когато си искал да наложиш някоя позабравена или рядко употребявана дума?

— Имало е, разбира се. И сега си спомням какви въртели ми създаде думата „бўка“. Когато за пръв път видях комбайн да жъне и вършее едновременно, направи ми впечатление, че житото се хлътга като из улей. По това време работех в „Работническо дело“ и трябваше да напиша очерк за жътвата. Можех да оставя думата „улей“ и никой може би нямаше да обърне внимание на шаблона. „Житото течеше като из улей.“ Но улей има най-различни. Едни по-тесни, други по-широки, едни закрити от всички страни, освен отвора, където ще става изтичането, други открити отгоре, както беше случаят с комбайна. За мене все още оставаше нещо недоизказано, неконкретизирано, ако следвах най-лекия път. И изведнъж нещо като че ме осени. Пред погледа ми пъкна нашата караджейка от едно време, където водата минаваше по вада, след това навлизаше в нещо като корито, издълбано от дъбово или от буково дърво (което е нетрайно) ... След това жлебът се стесняваше и от цифуна водната струя задвижваше дървеното колело, което от своя страна пък задвижва воденичния камък, за да смели житните зърна. На всичко това в моя край му казват „бўка“, „бўката“. И

аз реших да употребя тази дума. Сега целият израз като че придоби по-голяма конкретност.

— Не се ли страхуваше, че тази дума е диалектизъм и че никой няма да я разбере?

— Страхувах се и тъкмо поради това реших да подиря някой човек от друг край на нашата страна и да го попитам съществува ли такава дума у тях. Сетих се, че към Министерството на земеделието има служба за бита. Вдигнах телефона и се свързах с началника. Казах му за какво го диря. Отвърна ми, че знае подобна дума — чувал я неведнъж. В разговора разбрах, че е от Поповско. Зарадвах се много. Значи, тази дума се среща не само в западните покрайнини, но и в Североизточна България. За по-голяма сигурност реших да се справя с речника на Найдено Геров. Отворих го и намерих думата със същото значение, което ѝ отреждах аз. Чак тогава се успокоих и без всякакво колебание я оставих. Сега тя не стърчеше като къклица в прибрано жито, а наравно с другите думи в изречението заемаше своето подобаващо място. И се получи изразът: „От комбайна житото се хлъзгаше като от воденичарска бука.“

— Всеки писател трябва да има свой индивидуален език.

— Индивидуален език трябва да имат и героите на писателя. В моите произведения се срещат думи, които липсват у други писатели. Но аз се старая да не злоупотребявам с редки думи. Злоупотребата с диалектни думи загрозява.

— Смяташ ли, че с личното си творчество имаш определени заслуги за обогатяването на литературния език?

— Като разгръщам речника на съвременния български книжовен език, двутомния фразеологичен речник, речника на редки, остарели и диалектни думи, виждам, че ме цитират на много места, както цитират мнозина български писатели. Това показва, че все нещо съм допринесъл за нашия литературен език. Освен отделни думи, употребявам и редки словосъчетания, които другаде не се срещат. Трудно ми е да ги изброявам. Ще посоча само няколко, които са на върха на езика ми. Например аз съм употребил думата „мёде“, „мёденце“ — така се обръщаше майка ми към мене, когато бях дете. Вместо шаблонната дума „сладур“, „сладурче“, аз казвам „меде“, „меденце“, което значи сладко като мед. На няколко места в автобиографичните ми повести се среща думата „съмнушка“, вместо „разсъмване“ или „по съмнало“. Струва ми се, че тя е по-благозвучна и разпообразява нашия език. Не е направила впечатление на диалектна.

Когато се карат селски жени и си хвърлят най-обидни думи, една от тях, за да съкруши другата, изригва като вулкан „изесуля“, „изесуля ниедна, изесуля проклета!“. В речника за редки и остарели думи тя е обяснена като „лоша“ жена, „ключкарка“. Но аз я употребявам като нещо повече от „изедница“. Някой ще рече: имаме си хубава дума, защо затормозяваш читателя? „Изесуля“ обаче обема в себе си повече черти, има по-богато съдържание от „изедница“.

Струва ми се неправилно, дето от години насам нашата литературна критика съвсем малко се занимава с езика на писателя. Пише се за героите, за концепцията на произведението, а езикът е като че ли извън вниманието на критика. Като че всичко това — изграждането на образите, разгръщането на сюжета, обосноваването на конфликта — става без помощта на езика.

— В това отношение ти не можеш да се оплачеш от критиката. Почти всички, които са писали за тебе, са отделили повече или по-малко място на особеностите на езика в художествените ти произведения. Изключително интересни са наблюденията на Стефан Попвасилев в статията му „Езикът на Крум Григоров в биографичните му повести“.⁸³

— Най-ценното в тази статия е убеждението на автора, че аз си служа с народен, литературен език, а не с диалектизми, че използвам народното езиково съкровище, без да се страхувам, че като употребявам в речта на героите „диалектни“ думи, ще загрозя езика си. Един от критиците, които са ме уличавали в употреба на трудно разбираеми диалектни думи, сочи „накокржила се“, „чучна“ и други. Смятам, че не е прав, защото тъкмо тия думи ги има и у Елин Пелин. Например за опашката на Сивушка от разказа „На браздата“ казва, че е накокржена — изгърбена, свита, с щръкнали косми.

Търсенето на точната, на колоритната дума не се удава лесно и рядко е случайно хрумване. Тя е плод на размисъл, на отсейване златното зрънце от купчината пясък. Издирването на хубавата дума от народните говори, употребата на нови думи, които се появяват заедно с развитието на обществото и неговата култура, уелото им съчетание ще отбиват всички мътнежи, които напират да се вляят в бистрия поток на езика ни...

Езикът е като живо същество, което се развива. Но докато живото същество има апогей в своето развитие и след това идва смърт, то езикът непрекъснато се подмладява. Някои думи устояват на всички перипетии и превратности и се употребяват столетия наред, други остаряват и отпадат, на тяхно място ид-

ват нови — по-свежи и по-съвременни. В днешно време, времето на техническата революция, много и разни машини навлязоха в предприятията, заводите, АПК, какви ли не специалности се създадоха. Естествено, всяка машина, дори всяка нейна част си имат име. И ако искаме да не останем назад от живота, трябва да намерим съответно място на новите думи в езика ни. Кранове, кулокранове, булдозери и други подобни думи ги няма в произведенията на класиците, защото самите машини не са съществували. Съвременният писател, който ще пише творба за работническата класа от строителството и заводите, от електронния изчислителен център не може да мине без техническите думи, влезли в речта на работниците и специалистите.

Не следва ли от това, че произведението трябва да бъде изпълнено едва ли не с имена на машини? Сигурен съм, такава творба няма да бъде четена дори от самите специалисти. Защото художественото произведение трябва да отразява не техниката (макар че без нея съвсем не може да мине съвременната тема), а преживяванията на хората, независимо от тяхната професия. Живият човек, както се казва, е направен от месо, той има сърце, има нервна система. Те определят мисълта и емоциите на своите носители. А без мисъл и емоции не е имало, няма и да има истинско художествено произведение...*

* Някои от тези мисли за езика писателят е споделил в сп. „Съвременник“, ч. II, 1974, кн. I, с. 92—96, и сп. „Септември“, ч. XXXII, 1979, кн. 3, с. 219—223.

БЛИЗКИТЕ ЗА НЕГО

БРАТ МУ БОРИС:

19. IX. 1977 г.

— Учеше се отлично, сечеше шума, шиеше, а като уголемя, се беше научил да присажда — от баща ми и от Евтим Дрондов — негов учител в отделенията. Спомням си, че още тогава беше присадил на глог мушмула.

Беше много остроумен, всичко му идеше отръкни. Може би затова баща ми него обичаше най-много. Ние, другите деца, ревнувахме, че баща ни само нему ще даде захарче — нямаше за другите. Когато останахме сираци, аз станах глава на семейството на осемнадесет години. Куне ми помагаше — веднага след като си дойде от училище, сяда да поръбва полите на саите или да вземе сърмено бикме на овшиците. И на машината го учех.

— А кога си учеше уроците?

— Беше много паметлив. Понякога идеме на шума и той декламира, докато сече. Спомням си как декламираше „Изворът на белоногата“. Като дете и ученик беше много послушен. Още не съм и намислил какво да го поредим и само да речем: „Куне“, той скокне: „А...“ Затова съм го и пращал да учи. На нас ни беше мило, че пращаме и ние ученик.

Като завърши Ломското педагогическо училище и го назначиха за учител в Джурина махала, нямаше пари да си откупи дипломата. Аз му дадох мой костюм, бомбе, обуца... Много обичаше да чете. Дойде си във ваканция, чакам го като брат да се видиме, да си поговорим, а той се затвори у стайчето и все чете.

— Вие се радвахте, че и от вашата къща е излязъл учител?

— Особено като дойде учител в нашето село — през 1931 г.

— А как посрещахте в къщи литературните му изяви?

— Радвахме се, че и от нашата къща е излязал учен човек, да пише по вестниците. На село се получаваше редовно вестник „Заря“ — там съм чел разкази и статии от него. И мама, въпреки че беше неграмотна, се гордееше, че синът ѝ пише по вестниците.

— Когато беше учител в Ломница, аз бях на седем години. Купувал ми е обувки, рокличка, шоколадче. Като си идваше на село, радвахме се, чакахме го да ни донесе пари, брашно.

Като станах в трето отделение, той се назначи учител в нашето село. Изискваше от мене повече, отколкото от другите деца. В новата ни къща имаше една малка стаичка — затваряше се вътре, пушеше, четеше, пишеше. Искаше да прочете едва ли не всичките книги от библиотеката на Треклянската реалка. Майка ми се гордееше с неговата любознателност и уреди някак с директора на гимназията да му дава книги за в къщи.

Чувала съм, че като дете проявявал лакомство. Казвам „чувала съм“, защото той е с цели тринайсет години по-стар от мене. Майка ми казваше, че много обичал кисело млеко и често, когато тя подквасела млекото, той я издебвал и го изяжда.

Изглежда, че още като дете умеел да цени парата, защото намерихме едно торбе, пълно с грошове, които си е събирал от „сурва“. Не ги е похарчил.

Дружеше много с Васевите — наши комшини. Бяха си направили колиба в ливадата и там ходеха през лятото. Нана Крумё свиреше на кемане и на цигулка, нана Раденко — на окарина. Събираха се с момичета от София, а и селските моми много харесваха. Имаше една мома — Петрунка Лудина — от Средорек. Беше чула, че е много учен, и тръгнала на събор — с кон минала под прозореца. Чувам я да пита: „Тука ли живее Крумё“ — търсила е предлог да го види, да се запознае с него. Като учител у наше село, много го харесваше една мома от Калотинци — Станія се казваше. Беше красавица. А също така и Радка — от Долно Уйно, махала Корнец. Него са го искали и много богати моми. Като учител в Петърч го харесвала Зорка — дъщерята на Влади Станимиров — притежател на мелници.

— Но той, изглежда, не се е блазил от имането на бащите!

— Не, майка ти нямаше почти нищо.

БРАТОВЧЕДКА МУ СТАМЕНА:

22. XI. 1977 г.

— Като дете много го болял корем — така съм чувала от нашите, аз бях с единайсет години по-млада от него. Изглежда, се е простудявал — нали през зимата е трябвало да газни сняг

до колене всеки ден по десет километра до Трекляно и обратно! Баща ми (чичо му Стойне, който беше жив до 1965 г., бел. а. — Л. Г.), често го носел на гръб до училището. Той имаше слабост към него — аз и сега си спомням, че когато нашите направеха зелник, баща ми винаги му даваше рубето — (тестената част, която е на края, докато в средата е „зелето“ — зеленчука). Ние много си живеехме — чичо Николая се държеше по-чорбаджийски, а ние, с нана Крумёви, много си помагаше — и за оран, и за вършитба.

— Баща ми няма добри спомени от по-големия си чичо — това го е описал и в разказа „Чичо ми“, и в автобиографичните повести — главно в „Моето детство“. Аз и сега не мога да забравя неговата жестокост — как го събува на пързалката, взема му опинците и го оставя бос на леда. И друг един факт ме е поразил: алчността му. Когато се делили, той разсякъл единствения котел, за да си вземе частта... Докато твоят баща бил милослив човек и татко много го обичаше.

— И мама обичаше нана Крумё, гордееше се с него, че е учен, и му викаше „брате“. А и той я уважаваше. Веднъж, като си беше дошъл на село през лятната ваканция — беше вече учител — ѝ беше донесъл подарък — копринена шамия. Тя не знаеше къде да се дене от радост и се чудеше как да му се отплати — най-сетне му даде едно гърне с масло.

Нана Крумё беше конте — като тръгнеше на събор, ще си порежеш палеца от ръба на панталона му. На нашата махала ѝ викаха Гьошёвите или Заркóвци. Беше много оживена, защото имаше млади хора, учен свят.

Много хубаво си живееха с нана Раденко, не само като братя, но и като приятели. И много уважаваха нана Борё — имаха го като баща. Нана Крумё хубаво играеше хоро, на съборите винаги водеше танца.

Като младежи, заедно с Крум Бусарски правеха седенки и се чудеха какъв зулум да направят. Въобще участвуваше във всички младежки лудории. В „Тъмни дол“ отишли да търсят яйца на пъдпъдъци, бъркали в дупките и баща ти щяла да го ухапе змия.

— Врязала ли се е в паметта ти някоя по-забележителна случка?

— Веднъж нана Раденко беше довел да спи у нас Николай Георгиев, доскорошен директор на Софжилфонд — V-ти райсъвет, тогава нелегален. Рано сутринта Георгиев беше излязъл на нивата да се бръсне под една круша — синявец. В това време се зададе колата на Ляпчев — на път за границата. Ние,

няколко деца, бяхме излезли на шосето. В това време Георгиев се заслони, а баща ти, като позна Ляпчев, ни накара да викаме: „Горе комунистите, долу Ляпчев и Цанков!“

ЕЛЕНА ГРИГОРОВА:

22. I. 1978 г.

— Баща ти е сприхав, но никак не е злобив и бързо забравя нанесената обида, лесно прощава. Ето един случай, който, струва ми се, е много показателен.

На връщане от евакуацията от моето родно село — Богьовци, Софийско — ние намерихме един камнион, който караше стока за София, и помолихме шофьора да ни превози. Носехме със себе си картофи, вълна и други неща. От село тръгнахме към четири часа следобед. Пътят минаваше по Ломското шосе — от Билидие хан за София. Шофьорите се спираха на всяка връчка по пътя, докато се напиха. На мене ми отстъпиха място до шофьора, а другият шофьор заедно с баща ти се качи горе на каросерията. Той така седнал и си вирнал краката, че едно дърво му отнесло обувката. Че като се развилня оня ми ти човек, като се разлюти, смъкна Крум насила от камниона и започна да го бие. Счупи му очилата. А мене ме оставиха няколко километра по-нататък, с бебе, сред полето, посред нощ. Добре, че имаше наблизко един хан, та влязох вътре, но ханджията се канеше да затваря — беше много късно. Това място, както ми обясни той, се казвало „Църна бара“ и нямало нощ да не стане тук някое убийство или друго престъпление.

Аз излязох наред пътя и започнах да викам: „Круме е, жив ли си?“ Това продължи близо час. По едно време чувам говор на много хора и неговия отговор: „Жив съм, жив съм.“ Оказа се, че го настигнали селяни от старопланинските села — от Цръклевици, Гинци, Понор, — тръгнали на пазар. На разсъмване ханджията ни помогна да наемем кабриолет и се прибрахме. Аз настоях да издирим побойниците, а той отговаряше, че е невъзможно да ги открием. Тогава казах на зет ми, той ги издири. Какво беше учудването ми, когато баща ти отказа да им търси каквато и да е отговорност.

Като човек е изключително честен и безкомпромисен. Спомням си как една ранна утрин — трябва да е било през 1944

Въпреки че условията, при които живеехме през лятото на село, бяха мизерни, имахме и много мили моменти, които си спомням. Често в началото на есента, към 5—6 часа вечер, отивахме с торби на някоя от нивите ни, за да наберем царевици, тикви или цвекло. Накладем огън на огнището в двора, сложим пълен котел с царевици и цвекло или пък печем тикви. Баща ти много обичаше, а и сега обича, варени царевици. Земята беше богата, мамулите ставаха едри, сочни и той много им се радваше.

МОИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ — ДЕТСКИ СПОМЕНИ

Като баща не е бил много нежен — вероятно поради патриархалното си възпитание. Не ми угаждаше, както угаждат на днешните деца. В това отношение, мисля, е отивал до крайност, може би от страх да не ме разглези. Не ме е водил на пързалка, на разходка, на театър. Това — от време на време — го правеше чичо Раденко, който тогава живееше у нас. Центърът в семейството винаги е бил баща ми — нему се даваше най-хубавото ядене, въобще към него беше насочено вниманието, сигурно защото постоянно боледуваше — от язва, от ревматизъм и от какво ли не и майка ми се грижеше за него като за дете.

Той доскоро изразяваше гласно неудоволствието си от това, че не съм момче. Вероятно това е една от причините, дето като дете не се е занимавал много с мене. Сега ние сме много по-близки, може би и поради близостта на професионалните ни интереси.

Но, от друга страна, беше грижовен. Когато бях малка, 4—5-годишна, първата му работа преди да настъпи зимата, беше да ми купи кожухче и туристически обувки. Аз и сега си спомням как той, връщайки се от почти ежедневните си пътувания до с. Мрамор, Софийско, където „изучаваше“ живота и преобразованията в новото село, донасяше телешко или някое пиле и по мъжки се залавяше да ми приготви обед. Аз бях ученичка в началното училище, а майка ми работеше в Съюза на писателите. Още тогава гледаше на мене като на възрастен човек и се отнасяше съвсем сериозно, не като към дете. Не си спомням да е стъпил в училище, ръководейки се от максимата, че и майка му не е ходила да види къде учи. Той беше повлиял и на майка ми и тя почти не ходеше на родителски срещи. Макар че по-късно, когато станах ученичка в гимназията, положението се промени.

Неговите представи за възпитанието, въпреки че е педагог-професионалист, бяха особени. Спомням си, че като постъпих в първи клас, почти не можех да държа молива, затова се научих да пиша трудно. Той се успокояваше от това, че смятах много бързо наум, и беше убеден, че математическите способ-

ности са гаранция за добър успех при добро желание и упорит труд. Сигурно е бил прав, но това не е било достатъчно, защото моите съученици пишеха, рисуваха, четяха и аз трябваше да ги догонвам.

А по-късно, когато правех първите си опити и печатах рецензии за книги в „Родна реч“, въпреки че му бяха приятни тези прояви и ме е насърчавал да пиша не само рецензии, но и разкази, пътеписи, винаги е бил скъп на похвали. Понякога дори се е отнасял доста иронично и аз се стеснявах да искам мнението му.

Като всяко дете и аз бях по своему честолюбива и исках съучениците ми да го видят в най-добра светлина. Спомням си, че когато бях ученичка в прогимназията, той участвуваше в едно литературно четене, което се състоя във физкултурния салон. Чете разказа „Кошничар“⁸⁵, който се прие с възторг. А преди това треперех, защото знаех, че няма добра дикция и ако не чете бавно, няма да го слушат, ще се отегчат. И аз употребих целия си такт в къщи, да го придумвам да чете бавно. Той се сърдеше и не приемаше моите „съвети“, ала преди да почне четенето, сам направи уговорката, че писателите не са артисти и когато четат собствени творби, слушателите им трябва да бъдат по-снизходителни. И чете много по-бавно, отколкото обикновено.

През 1953 г. той беше получил командировка за родния си край — това беше началото на октомври. Решихме да отидем двамата на село и тъй като учебните занятия бяха вече започнали, трябваше да искам отпуск за няколко дни. Не ни провървя още в началото — върлуваше епидемия от шай по добитъка и доколкото си спомням, не се разрешаваше да се пътува до гара Земен без бележка за шай. Тогава ние взехме билети до Кюстендил, а пък слязохме на Земен, където ни накараха да си потопим обувките в дезинфекциращ разтвор, от който те се въздържаше. Та още тогава ни се понижи настроението. Но както и да е, стигнахме благополучно. Ранната есен е много красива в Габрешевци — детелината цъфти, край реката е свежо като

през пролетта, едно топло, ласкаво слънце. Баба ми беше още жива. Тя ни прие в новата къща, която днес вече не съществува. Гостувахме подред на всички роднини и съседи — в малките села хората са почти всички някаква рода — по-далечна или по-близка. Тогава бяха живи чичо му Стойне и стринка му Софка, стринка му Евгена, бяха живи баба Наза и дядо Николчо — постоянни герои на „Моето детство“. Сутрин аз ходех на училище — за пръв път видях една учителка по едно и също време да обучава четири класа — от първи до четвърти, така, както е било преди петдесет и повече години. Тя дотам се чувствуваше свободно в училище, че докато преподаваше, носеше на ръце две-три годишното си момченце. Престояхме само няколко дни и впечатленията ми от село сигурно сяха да бъдат много хубави, ако не бяха ни се случили толкова неприятности на връщане. А те започнаха още сутринта, в автобуса. По това време за пътуване до гара Земен и обратно се искаше открит лист. Имахме открит лист, но баща ми не беше го заверил за връщане. Изглежда, е разчитал на журналистическата си карта и главно на това, че работи в редакцията на „Работническо дело“. При това някой му казал, че войникът, който проверявал откритите листове, е негов земляк. На гара Земен обаче ние бяхме задържани като нередовни пътници с неизправни документи. След като ни глобиха, понеже нямали квитанции, трябвало да унищожат марки за 150 лева — тогавашен курс. Но марки за толкова пари никъде не можали да намерят. Затова изпратили човек да търси марки у един частник, който живеел доста далече, към манастира. Докато баща ми се разправяше да урежда глобата, мене ме оставиха на гарата да пазя багажа. Понеже тези митарства продължиха пет-шест часа, някъде до два часа следобед, аз се уплаших, че баща ми не се връща, седнах на куфара, разплаках се и така съм заспала. Едва се добрахме до София късно вечерта.

*
* *

До 1951 г. живеехме в малко апартаментче на ул. „Поп Богомил“ № 2 близо до Сточна гара. То се намираше на последния етаж, където непоправеният покрив и пробитите улици ни създаваха доста грижи. Щом завали дъжд, капеше върху главите ни. Освен това роднините ни от село бяха обсебили и без това малката жилищна площ, те преспиваха на пода. Въобще обстановката никак не предразполагаше към творчески труд. На-

лагало се е баща ми да пише в най-необичайно време. Макар и много рядко, ставаше в два часа през нощта, светваше лампата и без да се съобразява със спящите, сядаше пред портативния „Адлер“. Аз се събуждах, мърморех недоволно от шума и светлината. Майка ми обикновено беше вече станала. Аз също исках да стана. Тя ме увещаваше да лежа и да се мъча да заспя, но аз упорствувах, обличах се надве-натри, сядах на малкото столче пред леглото и главата ми клюмваше — заспивах седнала. Добре, че обикновено баща ми работеше сутрин, макар че и тогава не ми беше леко. Защото като селско чедо, той ставаше в пет и дори преди пет часа и тракането на машината (той пише направо на машина), огласяше цялата къща. Всъщност като дете съм го запомнила най-вече с това, че не ме оставяше да спя до късно, дори когато съм във ваканция. Смяташе, а и сега смята за престъпление да спи, след като слънцето е вече изгряло.

*
* *

Ние с майка ми сме първите му читатели и критици, с чие-то мнение той в повечето случаи се съобразява. Много е критичен към ръкописите си и затова няма, за съжаление, никакъв архив — всичко, което не е за печат, унищожава.

*
* *

Баща ми се отнасяше много почиттелно към майка си. Когато тя влизаше в стаята, ако той пуши, веднага скрива и угасява цигарата. Не искаше да я огорчава, защото знаеше, че ще ѝ бъде неприятно да го види, че пуши.

Той никога не ѝ противоречеше. Разказвал ми е, че като ученик майка му дори през ваканциите често го будела в ранни зори да сече шума на тяхната съседка Станка Бусарска, много добра и услужлива жена. И въпреки че му се спяло, а тази жена си имала син, той не смеел да откаже на майка си. Той вършел тази работа добре и бързо, докато синът на Станка Бусарска — много по-як от него, си спял.

Баща ми е изключително гостоприемен към селяните, а не толкова към гражданите, пък били те и по-високопоставени. Когато го търсят от село дори непознати хора за услуги, той се чуди как да ги приеме и нагости. Такова гостоприемство и толпота, такава радушност не проявява към хората от града, сигурно защото сам е селянин по произход. Пък и по дух.

Може би и затова така се радва на добрата реколта. Наблюдала съм го, когато пътуваме край блоковете, как радостно потрива ръце на избуялото жито, как се любува на пуснатата перчем царевница, каква радост изпитва от всяка току-що вързала черешка!

БЕЛЕЖКИ

1. Разказът „Занаят“ излиза в сборника „Бразди из чернозема“; (п-ца „Развир“, С., 1941).

2. Пословичната беднота на Кюстендилското Краище е описана в „Моето детство“, в „Сред народа“, в разказите „Черната банница“, „Захарното петле“, „Бомбата“ и много други. Тя е заседнала в съзнанието му още от дете и присъства като постоянна тема в творчеството му.

3. „Може и да си бил голям непрокопсанник като младеж, но щом те вземат войник и си дойдеш в първия отпуск, като че не ти си се преобразил, а самите нашенци. И пред тебе, и зад тебе, и отблизо, и отдалече все джуваш такива приказки:

— Брей, да не вярваш. Я го гледай тоя, на Пена Сарашката, какъв войник се е извдигл...

— Тю па и дяволът му недиг, да се чуди човек как синът на Магда Компирската е станал такъв войник...

Войникът бива посрещан от съседни и роднини до девета рода, дето има една приказка, като свой. Дори бабите и старците му стават на крака. Един стискат ръката му, други го целуват, трети му поднасят шише с ракия — да пийне, но умната...

Почитта и уважението на нашенци към войника дали датираше от Аспарухово време или по-късно — можеш ли му хвана края...“ (Откъс от разказа „Войник“, в „Литературен фронт“, г. XXV, бр. 25 от 13. VI. 1968 г. с. 1—3.) По-късно този разказ влиза в сборника „Неспокойно сърце“, „Хр. Г. Давид“, Пловдив, 1970 г.

4. Това са разказите „Дядо ми“ (сб. „Бразди из чернозема“, п-ца „Гак-мира“, С., 1941), „Нашият Дядо Мраз“ (в „Работническо дело“ г. XXXI, бр. 1 от 1. I. 1957 г., с. 2), „Баба Цвета лекарката“ (в „Щурмовак“, г. I, бр. 33 от 1945 г.).

5. Разказът „Чичо ми“ излиза във в. „Заря“, г. XVIII, бр. 5772 от 17. XI 1940 г., с. 3.

6. На чествуването на 70-годишнината от рождението на писателя в родното му село Габрешевци Асен Станоев говори за „корена“ му, „Гюшевската махала“ — каза той — беше известна с остроумието си, а дядо Зарѐ беше майстор на прякори. Той беше кръстил един от синовете на дядо Божил — Янѐ Мръмката, защото непрекъснато говореше недоволно, а другия му син — Стоимен Гайдата, защото говореше басово като ручило на Гайда, самия дядо Божил — Божил Бардѐто, защото приличаше на малка стомна (бардѐ). Друг един свой съселанин беше нарекъл Зарѐ Плевката, защото беше слаб и лек като плява.

7. Неговият живот е послужил за сюжет на няколко разказа на Крум Григоров. Запечатал се е в съзнанието ми разказът „Жив е“, поместен във в. „Работническо дело“ (г. II, бр. 178 от 27. VI. 1969 г., с. 4). Този разказ ми е направил силно впечатление с необичайния си сюжет. Баба Станка отива в село Зли дол при един вражалец (в разказа тя е прекръ-

стена като Миланка), който гледал на стъкло и ѝ казал, че синът ѝ, макар и притеснен, е жив.

След победата — казва баща ми, — когато Раденко се върна, галателът се заливаше от смях. Показа се, че той бил във връзка с нелегалните.

Други разкази, където животът на брат му е послужил за сюжет, са: „По стръминните“, писан веднага след 9. IX. 1944 г. и напечатан във в. „Отечествен фронт“ (по-късно е поместен в сборника „Бойно кръщение“, „Нариздат“ С., 1945) и „През горнялото“, поместен във в. „Литературен фронт“ (г. XXX, бр. 31 от 1. VIII. 1974 г., с. 4).

8. Очеръкът „Аз искам да живея“ излиза във в. „Жар“, г. I, бр. 28 от 1. IX. 1936 г., с. 2.

9. С топлотата и сърдечността на неговите земляци се срещнах при посещенията си през м. декември 1976 г. в Габрешевци, когато Съюзът на писателите, Дружеството на писателите в Кюстендил, Окръжният съвет за изкуство и култура и Окръжният комитет на партията организираха тродневна научна сесия, посветена на творчеството му. С доклади в сесията, която се състоя първия ден в Кюстендил, участваха: Иван Руж, Иван Цветков, Елка Константинова и Александър Спиридонов. Вторият ден беше посветен на среща със земляците му от Габрешевци и Трекляно. Страхувахме се, че при това обзлюдяване, както в повечето села край границата, няма да има достатъчно хора за тържеството. Показа се обаче, че училищните стаи, където щеше да се състои срещата, бяха претъпкани. Откъде извря тоя народ! След словото на Георги Струмски, приветствието на Боян Балабанов и разказаните спомени от съучениците на баща ми — Арсо Сотев и Борис Берковски — започна народно веселие. Към баща ми се отправяха баби, жени и невесты с баницы, тутманицы, тепсии и гозби, с качаман; изложен с масло и сирене, в калени говеци, с тенджерки с „вариво“, сушено свинско със зеле, с ръкатки овче кисело мляко — гъсто като сирене. Някой от тези жени бяха сякаш слезли от картините на Майстора. Наредена една зад друга, те чакаха реда си, за да поздравят своя земляк и му поднесат гозбите си. Всеки от мъжете носеше в джоба на сатрето си едноплатово шише с обичайната за тоя край сливовица. Най-старият от тях поднесе на татко бяла погача, която той да разреже като „колач“ и да благослови. Баща ми се изправи като някакъв жрец, преряза погачата накръст, поръси я с варено жито и започна да благославя: „Да е честито и дълговечно, да се ражда жито, едро като дренки, да не се връща никога едновременно гладория в нашия край.“ След това с още трима мъже разкъсаха погачата на четири, издигнаха парчетата високо и покланяйки се, произнесоха малко напевно: „Амин...“ Запизаха се едно след друго шишетата пред баща ми и всеки го канеше: „Де, Круме, пивни си от моята. Да си жив и здрав и по-често да ни сподобаш, оти ние сме от една семка израстнали, а нашата семка е изпечена и може да вирее навсякъде.“

Този ритуал беше заснет и беше излъчен в едно филмче от Агенция „ЛИК“ по телевизията. Той бе „повторен“ почти в същия вид и на чествуването в с. Габрешевци по случай 70-годишнината му, което се състоя на 27 и 28. VI. 1979 г.

10. Затова на чествуването в Габрешевци съселаните му, наред с другите подаръци му подариха и гъдулка, която в тоя край се нарича „кемане“.

11. Сравнен с един Илия Волен например — също селски бедетрист, — той е по-живописен, по-образителен, докато Волен е по-мисловен. Около на художника — в тесния смисъл на думата, на живописеца, личи и по начина, по който изгражда образа, че и композицията на произведението — като импресионист. Така е написана „Моето детство“, така са написани и

„Сред народа“, „Раздолчани“, „Гимназист“. Непретенциозни като композиции, тези повести съвсем не отговарят на класическите изисквания за една повест. Те принадлежат към т. нар. „хибридни“ жанрове, каквито са есенциалната проза, пътеписът, мемоарът и пр. (вж. по-подробно по този въпрос статията на Е. Каранфилов „Израстването на човека-комунист и писателя“, печатана в сборника „Образът на комуниста в съвременната българска литература“, БАН, С., 1972, с. 5). Така естествено и непретенциозно се изгражда и образът на главния герой — детето, ученикът и особено учителят Кунев, който според Е. Каранфилов заема отново онова достойно място на прозвездител в нашата литература, което му принадлежеше по-рано. Според критика, след Елин Пелин образът на учителя почти изчезва от литературата ни между двете световни войни. В разговора ни с Е. Каранфилов по този въпрос, състоял се на 16. XI. 1977 г. в редакцията на в. „Литературен фронт“, той направи някои интересни съпоставки и изводи: Ефрем Каранфилов вижда Кр. Григоров като писател, който продължава в това отношение линията на Влаиков, Страшимиров, Елин Пелин и издига ролята на учителя на по-високо стъпало като мислеща и класово осъзната личност. У Страшимиров — казва Е. Каранфилов — учителят е слял бунтар срещу злото, у Елин Пелин — страдалец, у Крум Григоров — осъзнат борец.

12. Разказът „Лисичето“ излиза в сборника „Живата кукла“, БП, С., 1970.

13. Разказът „Ласка“ излиза в сп. „Септември“, г. XXV, 1972, кн. 7, с. 82—88.

14. Есето „Събори“ излиза във в. „Литературен фронт“, год. XXXI, бр. 21 от 22. V. 1975 г., с. 5.

15. Този разказ излиза в рубриката „Месец на българския разказ“, във в. „Вечерни новини“, год. XXV, бр. 7508 от 1. IV. 1976 г., с. 4.

16. Имам пред вид разказа „Моята учителка“ (сп. „Картинна галерия“, год. II, 1958, кн. 1, с. 12), повестите „Моето детство“, „Сред народа“, „Раздолчани“, „Гимназист“.

17. Той и по-късно като ученик е обичал да чете на глас уроците си край плевнята. Сигурно е чел бързо и гладко и затова майката на Асен Станчев — баба Наста — обичала да казва: „Станкиното не чете, а везе.“

18. За разлика от много писатели, които от малки започват да се готвят за тази трудна и благородна творческа дейност (вж. Камен Калчев — „При извора на живота“), на баща ми като дете и през ум не му е минавало, че може да стане писател, защото нито обстановката, нито семейната среда са били благоприятни. Може би срещата с Емануил Попдимитров му е подсказала, че неговият изостанал и беден край на подивели от сиромашията селяни ражда не само майстори по постройките, терзии и ратани, но и поети, както и знаменити художници. Кюстендилският край е родно място на един от най-големите български художници: Владимир Димитров — Майстора, Кирил Цонев, Стоян Венев, Никола Мирчев, Асен Василев, Евтим Томов и др.

19. Вестник „Заря“ излиза от 18. IV. 1914 г. с прекъсвания до 30. XII. 1944 г. Гл. ред. Кр. Станчев. От май 1944 г. фактически редактор Ст. Василев. Всекидневен информационен вестник. В началото води русофилска политика. След Първата световна война се списва от социалдемократи. Минава в ръцете на Ат. Дамянов, който го спира. Подновява излизането си в 1929 г. като издание на вестникарско дружество „Съединени печатници“... Предприемателите има в лицето на „Заря“ издание с либерална тенденция, предназначена за прогресивните обществени среди. „Заря“ отваря страниците си

и за сътрудници-комунисти. По това време стои на прогресивни позиции, с чести отклонения.

20. „Светлоструй“ — лист за просвета, култура и литература. Орган на Щръклевското народно читалище „Възраждане“. Излиза ежесечно с изкл. на юли и август. Ред. Д. Добрев. Урежда ред. комитет с Щръклево, Русенско. — от април 1928 до април 1941 г. Най-големият провинциален, културно-просветен и литературен в-к, орган на читалището в с. Щръклево. С прогресивни, пронародни тенденции, с предимно земеделска и хуманистична окраска... Спрян от полицията. Между сътрудниците: проф. Асен Златаров, А. Страшимиров, Л. Стоянов, Ст. Чилингиров, Г. Караславов, Ст. Даскалов, П. Стъпов, Б. Делчев, А. Барух, Кр. Григоров, Л. Станчев, Н. Вапцаров, В. Воденичарски, Н. Хрелков.

21. „Литературен глас“ — седмичник за литература, изкуство и обществени въпроси. Излиза всеки четвъртък. Ред. Д. Б. Митов. Първият брой излиза на 16. IX. 1928 г. Последният на 29. III. 1944 г. Голям литературен вестник, илюстриран. На реалистични позиции, по обществените въпроси — прогресивен. Под силно влияние на френската литература и култура помества материали и за Съветския съюз и съветската литература.

Сътрудничат видни писатели, общественици и културни дейци, между които: Ал. Балабанов, Ас. Златаров, Ал. Дзивгов, М. Арнаудов, Л. Стоянов, Т. Павлов, Калина Малина, П. Динеков, Ат. Илиев, В. Стоилов.

През 1935 г. част от сътрудниците се отцепват и издават „Литературен час“.

22. „Страници“ — Обществено-културен вестник. Ред. К. Кръстев — от 3. IV. 1937 г. От 26. I. 1938 г. — редактор и Цв. Стефанов. Илюстриран в-к. Легален вестник на БКП. Печата научно-популярно четиво, репортажи из живота на столицата, статии за Съветския съюз, по кооперативно дело и други въпроси, разкази и фейлетони и др. Между сътрудниците: П. Митев, Н. Кондарев, Ст. Венев, Л. Стоянов, П. Вежинов, Кр. Григоров, К. Калчев, Л. Стрелков, В. Воденичарски, В. Александров и др.

23. „Брод“ — двуседмичник за литература, изкуство и обществена мисъл. Редактор: Ив. Велйов. В редакцията участвуват: Л. Стоянов, С. Гановски. Вестникът излиза от 8. VII. до 21. X. 1936 г. — всичко девет броя. Литературен вестник. Обединява прогресивните писатели и изразява становището на БКП по въпросите на литературата и културата. В полемика с вестник „Кормило“ № 3273. Спрян от властта.

24. „Българска мисъл“ — Издание на Върховния читалищен съюз в Б-я. Излиза годишно в 10 книжки. Ред. проф. М. Арнаудов. Излиза от ноем. 1925 до ян. 1944 г.

Литературно-научно списание. Съдържа художествена л-ра и л-риз история и критика, статии по културно-обществени въпроси, история, фолклор, философия и изкуство, библиотечно и читалищно дело, културен преглед, книгопис. Стремляло се да остане извън борбите между литер. групи-ровки.

25. Разказът „Бичагата“ излиза в „Бълг. мисъл“, г. XVI, 1939, кж. 8—9, с. 467—471.

26. В спомените си за младежките години, които разказа на чествуването на 70-годишнината му, А. Станоев потвърди, че Крум Григоров е бил духовният подбудител на много от действията на ремсовата група в родното му село.

27. Песталоци, Йохан Хенрих (2. I. 1746 — 17. II. 1827) — швейцарски педагог-демократ, един от създателите на наредното училище. Целта на възпитанието според него е развитието на заложите у човека.

28. Коменски, Ян 'Амос — (28. III. 1592 — 15. XI. 1670) — чешки хуманист, педагог. Наследник на демократичните идеи на Ян Хус. Противопоставя се на средновековната схоластична система на обучение и възприема материализма на XVII-и век. Педагог-демократ.

29. Това стихотворение е озаглавено „Жалба“ и излиза във в. „Нови хоризонти“, г. I, бр. 1 от 1. I. 1934 г., с. 4. Тъй като това вероятно е единственият стихотворен опит на автора, видял бял свят, ще си позволя да го цитирам цялото:

Няма вече шумно лято,
всичко стихнало мълчи,
само вятър вее глухо
над пустинните гори.

Капят листи пожълтели
и безспирно дъжд вали,
в смут са хора и гадини
по поля и планини.

В смут и мъка безответна
е и моята душа:
где на топло тя да иде
в тая ледна самота?

Габрешевци.

Крум Григоров

Стихотворението е изцяло подражателно, в духа на символизма, и все пак показва известна литературна култура. То е откровен израз на настроението на автора по това време.

30. „Към нови хоризонти“ — Тримесечен литературен в-к. Ред. М. Драганов, с. Трашлин, Еленско. От вестника за 1934 г. е излязъл само 1 брой. Демократична насока.

31. Д. Б. Митов — (1898—1962) — роден в Казанлък. Редактира в-к „Литературен глас“ от 1929 до 1944 г. Литературен седмичник на демократичните и прогресивни писатели.

32. Читалище „Христо Ботев“. Помещава се на ул. „Лев Желязков“ и „Цар Симеон“. Към него се сформира нелегалният литературен кръжок „Христо Смирненски“. Читалището развива активна културно-просветна дейност. Изнасят се беседи, литературни четения и сказки по обществени и културни въпроси. Има богата, добре подбрана библиотека, в която намира прием и марксистическата л-ра още от основаването му.

33. Кони-Анатолій Фьодорович — известен съдебен деятел и оратор, роден на 28. I. 1844 г. в Петербург, починал на 17. IX. 1927 г. в Ленинград. Привърженик на демократичните принципи на съдопроизводството, взе участие от съдебната реформа през 1864 г. Особена известност придобиват неговите записки като съдебен деец и спомен.

34. Разказът „Границата“ излиза във в. „Брод“, г. I, бр. 9/21. X. 1936 г.

* Вж. по-подробно в: Катя Бъклова, Андрей Гуляшки, Литер. анкета, С., БАН, 1978, с. 41—42 и Иван Мартинов, Късове от моя живот, С., 1977 г.

35. Това са разказите: „Бюро за женитби“ (в-к „Заря“, г. XX, бр. 6338 от 20. X. 1942 г., с. 3 „Моята казайка“ (в-к „Нова камбана“, г. I, бр. 173 от 1936 г., с. 4), „Лена“, отпечатан по случай годишнината от рождението на Лейни, в-к „Литературен фронт“, г. XXVI, бр. 14 от 2. IV. 1970 г., с. 1).

36. Статията „М. Горки и неговото детство“ излиза във в-к „Заря“, г. XIV, бр. 4483, от 15. VIII. 1936 г., с. V.

37. Тези статии, написани в духа на българските възрожденски традиции, отразяват демократичните възгледи на автора по въпросите на литературата, на образованието, на обществената роля на писателя и учителя като народни просветители. Ето заглавията на някои от тях: „Писателят като възпитател“ (в-к „Българска книга“, г. I, бр. 2 от 8. V. 1935 г., с. 2), „Селото и нашият писател“, в-к „Час (г. III, 1936—1937, бр. 38 от 26. V. 1937 г., с. 2 и 4), „Народният учител в миналото и днес“ (в-к „ЛИК“, г. III, бр. 39 от 10. VI. 1936 г., с. 5), „Как е отразено селото в българската литература“ (в-к „Заря“, г. XIV, бр. 4351, от 7. III. 1936 г., с. VI), „Българската книга и писателя“ (в-к „Заря“, г. XIV, бр. 4305 от 11. I. 1936 г., с. V), „Писател и учител“ (в-к „ЛИК“, г. I, бр. 16 от 23. I. 1935, с. 5).

38. Рецензията „Имот“ — разкази от Г. Караславов“, излиза в „ЛИК“, г. II, бр. 35, от 13. V. 1936 г., с. 3.

39. Нелегалният литературен кръжок „Христо Смирненски“ е основан на 5. II. 1933 г. към читалище „Христо Ботев“ в София.

Основатели: Челкаш, П. Вежинов, А. Гуляшки, Спас Йончев, Иван Хаджидимов. Секретар: Иван Мартинов. Просъществувал до 1941 г. През него са минали около 50 души млади прогресивни писатели, между които и Крум Григоров. Издания на кръжока са: „Младежки преглед“, „Жар“ и „Хоровод“. (Вж. по-подробно цит. книги на К. Бъклова и И. Мартинов).

40. „Трибуна“ (14. VIII. 1936 — 28. X. 1936). Информационен всекидневник. Ред. Челеби Бераха. Също: Вл. Топенчаров, Гр. Чешмеджиев, К. Лулчев. Информационен ежедневник, създаден като легален народнофронтовски в-к — на Ком. партия и група от Социалдемократическа партия. Посочва истината за Съветския съюз, за борбите на републиканска Испания и за готвещата се нова империалистическа война. Спрян от властта.

41. Станчев, Кръстьо (13. III. 1879 — 18. V. 1944) — общественик, публицист, гл. ред. на в-к „Заря“. Роден в Котел. Провежда прогресивна политика във вестника и дава възможност на много демократично настроени и леви интелектуалци да сътрудничат в него.

42. Илф и Петров — съветски писатели-сатирици, автори на широко известни романи, фейлетони, очерци, написани съвместно.

43. Цветковски, Никола — (26. VI. 1905 — 20. II. 1976). Роден в село Терзийско, Ловешки окръг. Член на БКП от 1929 г. След 9. IX. 1944 г. председател на Върховния съд на НРБ.

44. Това са разказите: „Въшката“ и „Пари“.

45. „Хоровод“ — хумористичен вестник. Излиза всеки четвъртък. Ред. Б. К. Василев. Фактически редактор: Челкаш.

Пролетарски хумористичен седмичник. Продължава, макар и доста непознато, традициите на „Жупел“ и „Горчив смях“. Участва голям актив млади хумористи и пролетарски писатели. Застъпва и съветската хумористичен разказ. Между сътрудниците: Ст. Венев, Ил. Бешков, Н. Тузсузов, А. Тодоров, Н. Ланков, Кр. Григоров и др.

Литературната „двойка“ — А. Тодоров и Кр. Григоров помества в него разказите: „Приемни часове“ (г. I, бр. 48 от 14. VI. 1938, с. 2 и 3) и „В кръчмата“ (г. I, бр. 38 от 23. II. 1938 г., с. 2).

46. Преводът на откъса „Мистър Пиквик сред народа“ (от известния роман на Дикенс) излиза във в-к „Хоровод“, г. I., бр. 39 от 3. III. 1938 г., с. 2 и 3.

47. Консулов, д-р Стефан — български естественик, професор. Роден в София през 1885 г. В научните си възгледи — расист. Председател на Просветния съюз — официална организация на учителите и просветните дейци от преди 9. IX. 1944 г.

48. През юли 1938 г. се състоял поредният конгрес на Официалния профсъюз на учителите, на който проф. Консулов развива расистката теория за достъпа до културата единствено на „духовния елит“. На конгреса се разискват два основни въпроса, които засягат пряко просветното дело: закона за просветата и закона за материалното и трудово положение на българския учител. Разисква се претрупаността на учебните програми, книжните методи на обучение, лошото състояние на училищата, липсата на най-елементарен инвентар и др. Един от докладчиците — д-р К. Георгиев — говори за „фактите на учителска и училищна мизерия“. Той заключава, че тези въпроси надхвърлят рамките на един обикновен професионален конгрес. Това са въпроси общонационални. На този реалистичен доклад се противопоставя речта на председателя на Управителния съвет на Просветния съюз — проф. Консулов, — който заявява, че Просветният съюз със своята идеология застава на фронта на държавата и че държавата е рожба на народа.

В приветствието си министърът на просветата проф. Манев говори демагогски за възрожденските традиции на българското учителство и щедро обещава подобрене на материалното положение на учителите. След речта на проф. Консулов, произнесена на 18. VIII. 1938 г., на тема: „Насоки на законодателството по просветата у нас“, в която той апелира за ограничаване на образованието, което ще даде възможност на „подбраните“ деца да се дадат по-добри условия, следват изказванията на Тодор Близнаков, Ангел Батолов, Димитър Христов и Крум Григоров. Вестниците дават резюме само от изказването на Крум Григоров. Цитирам по в. „Заря“: „Силно впечатление направиха изказаните мисли от Крум Григоров. Той изтъкна необходимостта от пълното прилагане на задължителното образование в основните училища. Днес около 70 000 български деца остават без образование.

— В основата на нашето образование — подчерта г-н Григоров — трябва да легнат заветите на нашето Възраждане.

Образованието ще се подобри чрез реформи. Завършилите специални училища остават без работа. Трябва да се преустрои нашето стопанство, за да погълне всички творчески сили на народа“ („Заря“, г. XVI, бр. 5065 от 19. VII. 1938 г., с. III).

На 20. VII. 1938 г. „Заря“ дава информация за последния ден по работата на конгреса, като се слира по-подробно на резолюциите по исканията за подобряване материалното положение на учителите и приравняването на заплатите им към средните чиновнически заплати.

Избран е нов Управителен съвет на съюза начело с проф. Консулов. Опозиционната листа, водена от проф. З. Караогланов, спечелва 15 гласа, а листата от проф. Консулов — 140 гласа.

49. Пастухов, Кръстю — (1874—1949) — лидер на партията на широките социалисти; реформист.

50. Цанков, проф. Александър — (1879 — 1959). Роден в Оряхово. Като представител на „Народния говор“ един от организаторите на фашисткия Деветоюнски преврат през 1923 година. Възглавява фашисткото правителство на Демократическия говор.

51. Мушанов, Никола — (1882—1951). Български политически деец. Роден в Дряново. Член на Демократическата партия. Влиза в кабинетите на Малинов като министър на просветата, на вътрешните работи. На 12. X. 1931 г. става министър-председател, като поема и министерството на външните работи. На 19. V. 1934 г. предава управлението на страната на Кимон Георгиев.

52. Стоянов, Теньо — (1. X. 1911). Роден в Шумен. Журналист и писател. Член на БКП от 1933 г. Като журналист във в. „Заря“ отразява културните и външно-политически събития от демократични и прогресивни позиции.

53. „Зора“ — информационен утринен в-к. Ред. Д. Крапчев и Г. Белчев. Излиза от 18. V. 1919 г. до 7. IX. 1944 г. Издание на акц. д-во „Бълг. печат“. З. е един от най-големите и трайни буржоазни всекидневници до 9. IX. 1944 г. Създаден е от средите на едрия капитал в Б-я и е свързан в началото с демокр. партия, с ВМРО и с антисъветските белогвардейски центрове, които водят борба против управлението на БЗНС и против БКП. Във външната политика се ориентира към фашистка Италия. След фашисткия преврат от 9. VI. 1923 г. поддържа сговористката диктатура и монархията, сътрудничи с ВМРО (Ив. Михайлов). По време на Втората световна война се застъпва настойчиво за присъединяване на Б-я към тристранния пакт начело с Германия и е за активна намеса на България във войната против Съветския съюз. Със своите статии, информации и други материали из областта на икономиката, политиката и културата З. е типичен представител на идеологията и политиката на българската реакционна буржоазия в периода между двете световни войни до 9. IX. 1944 г.

54. „Просветно единство“ — орган на Съюза на служителите при М-во на народното просвещение. Излиза седмично (юли 1935 — юли 1944) с прекъсване. Ред. Ал. Филипов, А. Сарафов, Кр. Кръстев, П. Лаков, Д. Иванов. Официален орган на казионния Просветен съюз — единна държавна учителска организация. Съдържа педагогически статии, организационен живот, книгопис. Провежда просветната политика на правителствата след 19. V. 1934 г.

55. Рецензията „Разораната целина — роман от Мих. Шолохов“ излиза във в. „Заря“, г. XIV, бр. 4342 от 25. II. 1936 г., с. V.

56. „Нов свят“ — първоначално частна книжарница, по-късно легална книжарница на БКП. Основатели: М. Въжаров и Ст. В. Стоименов. Книжарницата развива огромна дейност за разпространяване на съветската книга, въпреки полицейските преследвания.

57. „Глобус“ — Периодичен вестник за общокултурни въпроси (дек. 1934 — 20 април 1937 — с прекъсвания).

Литер. лист. Започва да излиза като частно издание на Наталия Футекова в 2 месеца ведъж „за запознаване читателите с някои културни въпроси“ и с намерение от 1. X. 1935 г. да започне редовно седмично издание. Излезлите 4 броя през I и II са по-скоро рекламни листове за речника и енциклопедията на З. Футекова. През 1936 г. става легално издание на БКП. Печата новини от цял свят, предупреждава за надвисналата военна опасност над Европа, рекламира съветски книги и дава сведения за съвет. писатели. Спрян от властта.

58. „Завой“ — Седмичник за култура, изкуство, критика и общественост. Ред. д-р К. Йорданов, Варна. Излиза от май 1939 до ноем. 1941. Като редактор участва и Ив. Ниянски. Младежки вестник. В началото няма установена политическа линия. През втората година в него навлизат млади прогресивни писатели, които дават облик на вестника. Когато хитлеристка Гер-

мания напада Съв. съюз, собственикът на вестника се уплашил, отстранил прогресивните си сътрудници и дал националистическа насока на изданието.

59. Разказът „Срещу Коледа“ излиза във в. „Час“, г. III, бр. 18 от 6. I. 1937 г., с. 1.

60. Видински, Гаденко — (14. II. 1899 — 31. VII. 1974). Роден в с. Трекляно, Кюстендилско. Член на БКП от 1918 г. От ян. 1935 е член на ЦК на БКП, а от 1936 до 1941 — член на Политбюро и секретар на ЦК. След 9. IX. 1944 г. е член на ЦК, директор на Нар. милиция, министър на строежите и строителните материали, а след това завеждащ отдел при ЦК.

61. Захариева, Мария — родена на 7. IV. 1923 г. в София. Секретар на III-ти район на РМС. От окт. 1943 до 9. IX. 1944 — пълномощник на ЦК на РМС за Кюстендилска околия. След 9. IX. 1944 г. — секретар на ОК на РМС в Кюстендил, зам.-директор на Нар. милиция, секретар на ЦК на ДКМС, секретар на Соф. градски комитет на БКП, първи зам.-министър на външната търговия, зам.-министър на външните работи.

62. Петков, Никола — (1889—1947). Министър в първото правителство на Отечествения фронт. През юли 1945 излиза от правителството и възглавява опозицията.

63. „Земеделско знаме“ — орган на Българския земеделски народен съюз. След 9. IX. 1944 г. едиофронтците го издават в оранжев цвят, а опозицията — в зелен. Затова органът на опозицията е бил популярен под името „Зеленото знаме“. Ред. на „Зеленото знаме“ — Н. Д. Петков.

64. „Ведрина“ — Двуседмичник за народна просвета и култура. Орган на Съюза на народ. читалища в България. Ред. Т. Самодумов и М. Въжаров (I. 1944 — 12. II. 1950).

65. „Народна войска“ — Всекидневен в-к за войската и народа (I. 1944—45 — II. IX. XXVI. 1969 — 31. XII). В началото гл. ред. В. Георгиев — Андреев.

66. „Шурмовак“ — народен седмичник за хумор и сатира. Ред. Кр. Вълков.

I 1944—6. X. — 31 дек.

II 1945. 7 окт. — 20 дек.

Ред. к-т (II год.): И. Бешков, В. Павурджиев, Кр. Вълков, Г. Караславов.

67. „Изкуство“ — литер. художествено списание. Редактори: Кр. Кюляков, Г. Цанев, Тр. Кунев.

I 1945 (ян. — дек. 1950)

От I 1945 (4) ред. к-т без Тр. Кунев.

От I (5 кн.) ред. Кр. Кюляков, Г. Цанев, П. Динеков и П. Зарев; уредник: Е. Станев...

От 1946 — гл. ред. — Г. Цанев.

68. Разказът „Дядо Радойко“ излиза в сп. „Изкуство“, год. III — 1947, кн. 7, с. 639—642.

69. Разказът „Ура! за дядо Славе“ излиза във в. „Труд“ — год. I, бр. 209 от 27. V. 1947 г., с. 4.

70. Разказът „Наша жетва“ излиза във в. „Литературен фронт“, год. V, бр. 47, от 23. VII. 1949 г., с. 4.

71. Павел Вежинов още през 1955 г. постави „Моето детство“ сред романите и Светлозар Игов определи автобиографичните повести като „романи на равносметката“, докато критици като Боян Ничев са склонни да квалифицират повестите му като преход към романа и ги свързват с жанрово-стиловите търсения в нашата съвременна проза (вж. Светлозар Игов, „Романи на равносметката“, „Литературен фронт“, год. XXXIV, бр. 12 от

23 март 1978 г., с. 2) и (Боян Ничев, „Светът на българското село в съвременния роман“, сп. „Съвременник“, год. VI, 1978, кн. 2, с. 269).

72. Пашов, д-р Иван (4. I. 1881 — 29. X. 1955) — български партизанин и държавен деец. Роден в с. Жребчево, Сливенски окръг. Член на БРСДП от 1900. Участва в подготовката на Септемврийското въстание. След 9. IX. 1944 г. заема отговорни партийни постове.

73. Ж. Калчев в рецензията си за повестта „Игличево“, печатана в сп. „Език и литература“ (год. IX, 1954, кн. 1, с. 77), дава изцяло положителна оценка за книгата.

Стефан Марков в рецензията си за същата книга, печатана във в. „Литературен фронт“ (год. X, бр. 6, от 11. II. 1954, с. 2), е доста критичен. Заглавието ѝ е: „По-задълбочено и по-правдиво“.

74. Разказът „Демокрация“ излиза за пръв път в сп. „Септември“, год. XXII, 1969, кн. 2, с. 135—146.

75. Разказът „Желанията на миньора“ излиза във в. „Работническо дело“, год. II, бр. 303 от 3. XI. 1969 г., с. 3.

76. В статията си, печатана в сп. „Родна реч“ (год. XXI, 1977, кн. 10, с. 33), той пише: „... Когато оценяваме неговата трилогия“, ние не трябва да се поддаваме на първото си впечатление и да причислим прозата на Крум Григоров към документализма, към спомените, мемоарни автобиографични книги. Главният герой е авторът, но и не е той. Крум Григоров владее гъвкавата форма на дистанциране, която е заключена в иронията, в сатирата, в самообичуването дори. Именно затова той е дал в разказите и своя герой, и народа — своите съселани, своите близки и роднини, своите многочислени лели, чичовци, братовчеди и братовчедки, орисани да познаят горчиликата на скъсаната пълна връв с рода, да видят и да преживят алиенацията от патриархалното в една епоха на овълчаване на хората, на егонизъм и на студенина в човешките отношения...“

77. Разказът „Съкровището на баба“ излиза в сп. „Картинна галерия“, год. III, 1959, кн. 6, с. 87.

78. В доклада си „Романът през 1954 г.“, печатан, както вече споменах, в кн. 7 на сп. „Септември“ от 1955 г., на с. 126, Павел Вежинов дава много висока оценка на „Моето детство“ и я квалифицира като най-добрата белетристична книга на годината. Цитирам дословно онази част от доклада, която се отнася до „Моето детство“: „По богатство на езика, по пластичност и изобразителна сила, тя е навярно и най-добрата... (за годината — бел. моя). Крум Григоров възкресява мрачните години на социална мизерия и онеправдаване на народа. Той рисува тежката народна съдба дълбоко съчувствие и обич към обикновения човек от тоя народ, който е изживял и изпитал всичко на собствения си гръб. Автобиографичният и мемоарен характер на повестта са подпомогнали решително автора в неопосредственото изобразяване на събитията — придали са на книгата достоверност и художествена убедителност, качества, които малко книги в нашата литература имат.

Най-ценното качество на повестта, това е нейният дълбоко народностен характер. Авторът с вещина е изобразил народния бит, създал е образи на обикновени хора, силно е почувствувал родния пейзаж и го е дал с голяма изобразителна сила. Хубавите страни на народния живот, които произлизат преди всичко от богатството на народната душа, от прекрасните качества

* Тъй като „Гимназист“ излиза от печат осем години след „Раздолжени“, през 1966 г., в критиката се запазва и до днес инерцията да се говори и пише за трилогия, вместо за четирилогия.

на нашия български селянин, той е дал, без да изпада в идеализъм или битова маниерност, като си е служил с прости реалистични средства. Още повлияващи са сцените, в които той рисува народната мъка и народните страдания поради войната, глада и социалната мизерия.

Ценно качество на повестта е и сърдечното чувство, с което тя е написана. Топлотата и непосредствеността на изображението създават съгъшения, емоционална атмосфера, лишена обаче от сантиментализъм или идиллична сладникавост.

Хубаво постижение в развитието на автора е и езикът на повестта. В това отношение тя трябва да се вземе като пример как може да се постигне с чист литературен език без никакви диалектни подправки или остарели маниерности дълбока народностна атмосфера на произведението. За съжаление макар и рядко, в повестта все още се срещат ненужни диалектизми или говорими изрази в противоречие с общата чиста канава на езика. Богатството на езика е дало на повестта ярък и изразителен колорит, сочност и изобразителна сила."

79. Рецензията на Сава Чукалов „Границата“ — разкази от Крум Григоров“ излиза в списание „Народна просвета“, год. II, 1939, бр. 1, с. 32.

80. Рецензията на Николай Янков за сборника „Председател на селската“, излиза в сп. „Септември“, г. IV, 1951, кн. 3, с. 185.

81. Статията „Абсурдите на догматичното мислене“ излиза в сп. „Съвременник“, г. IV, 1976, кн. 4, с. 243.

82. Книгата „Пролет в Черешово“ — „Селска история“ излиза като издание на „Български писател“ през 1962 г.

83. Статията на Стефан Попвасилев „Езикът на Крум Григоров в автобиографичните му повести“ излиза в сп. „Септември“, г. IX, 1956 г., кн. 9, с. 159. Авторът има пред вид „Моето детство“ и „Сред народа“. Другите повести не са още излезли.

В статията си Ст. Попвасилев пише, че в тези повести Крум Григоров е внесъл езиковата стихия на народа. И че служейки си със средствата на народните говори, е разкрил мъченическия живот на селяните между двете войни на „сдиплен“ български език. Авторът на статията е извадил много думи и изрази, които Крум Григоров е внесъл в народния език: пъкна — в изреча: слънцето пъкна (показа се изведнаж), съмнушка — разсъмване, игрохорец — вместо хоронгрещ, стокар — човек, който има стока, шумар — който сече шума и др. Той е доловил някои езикови особености, които другиму са убягнали от погледа. Така например Ст. Попвасилев изтъква, че Крум Григоров употребява често умалителни имена от западните покрайнини: градинчѐ, ливадчѐ, че има склонност към употребата на нечленувани форми: у наше село. Те също са типични за някои западнобългарски говори.

84. Ляпчев, Андрей (1866—1933). Роден в Ресен, Югославия. Буржоазен деец, един от организаторите на Демократическия сговор, оглавил сговористкото правителство след Александър Цанков.

85. Разказът „Кошничар“ излиза във в. „Литературен фронт“, г. X., бр. 48 от 2. XII, 1954 г., с. 3.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Слънчев глад; Разкази; К-т бълг. л-ра С., 1935.
2. Границата; Разкази; П-ца „Рахвира“, С., 1939.
3. Бразди из чернозема; Разкази; П-ца „Рахвира“, С., 1941.
4. Бойно кръщение; Разкази; „Нариздат“, С., 1945.
5. По нов път; Разкази; БРП (к), С., 1947.
6. Родилни дни; Разкази; П-ца „Военно-издат, фонд“, С., 1947.
7. Новодомци; Разкази; БП, С., 1949.
8. Нашият дом; Разкази; НМ, С., 1950.
9. Председател на селсъвета; Разкази; НК, С., 1950.
10. Малкият овчар; Разкази; НМ, С., 1951.
11. Жътва; Разкази; БП, С., 1952.
12. Игличево; Повест; БП, С., 1953.
13. Моето детство; Повест; НМ, С., 1953.
14. Мечтите на моя дядо; Разкази; НМ, С., 1955.
15. Сред народа; Повест; НМ, С., 1955.
16. Раздолчани; Повест; НМ, С., 1958.
17. Отново на училище; Разкази; НМ, С., 1959.
18. Танчо от Горозвет; Селска хроника, БП, С., 1959.
19. Звездана; Разказ; НМ, С., 1961.
20. Овчарче; Разказ; Сп. „Славейче“, С., 1961.
21. Пилчар; Разказ за деца; БХ, С., 1961.
22. Скъровището на баба; Разкази; БП, С., 1961.
23. Пролет в Черешово; Селска история, БП, С., 1962.
24. Крадецът на орехи; Разказ за деца; БП, С., 1963.
25. Лакомото пиле; Разказ; НМ, С., 1963.
26. Станойчовото конче; Разказ за деца; БХ, С., 1963.
27. Гимназист; Повест; НМ, С., 1966.
28. На гости; Разкази; Профиздат, С., 1966.
29. Цигулката; Разкази; БП, С., 1966.
30. Зайчар; Разказ за деца; БХ, С., 1967.
31. Манчо и баба Ана; Разказ; (СБП); Библ. „Славейче“, С., 1967.
32. Лисичето кожухче; Разкази; НМ, С., 1969.
33. Живата кукла; Разкази; БП, С., 1970.
34. Зимни гости; Разказ за деца; БХ, С., 1970.
35. Непокойно сърце; Разкази; Хр. Г. Данов, Пловдив, 1970.
36. Братовчедка; Разказ за деца; Съюз на бълг. писатели, 1971 (библ. „Славейче“), г. XIV, кн. 10.
37. Да уловим видението; БП, С., 1972.
38. Из дневника на Мутара; Повест; БП, С., 1976.
39. Ласка; Разкази; Профиздат, С., 1976.
40. Братя; Разкази за деца; Библ. „Славейче“, г. XX, кн. 4, С., 1977.
41. Разкази за Кунето; „Отечество“, С., 1978.
42. Овчарска рапсодия; Разкази; БП, С., 1982.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

- Акъов, Васил — 68
 Александров, В. — 116
 Ана — 124
 Ангелски, Васил — 66
 Андреев, В. Георгиев — 121
 Андрешко — 34
 Антанашки, Соте — 12, 56
 Арнаулов, М. — 38, 116

 Багряна — 72
 Балабанов, Ал. — 115
 Балабанов, Боян — 114
 Барух, Арманд — 50, 116
 Батолов, Ангел — 119
 Белчев, Г. — 120
 Бенадов, Ханм — 50
 Бераха, Челеби — 118
 Берковски, Борис — 114
 Бешков, Илия — 117, 121
 Близнаков, Тодор — 119
 Божил (Бардето, Стомнето) — 13, 113
 Божилов, Стоимен — 32
 Бона — 46
 Бончов, Вичо — 89
 Борѣ — диалектно име на брат на писателя — Борис — 22, 104
 Борис — 14, 15, 24, 28, 30, 35, 61, 74, 102
 Ботева, Иванка — 36
 Буковичина, Драганка — 41
 Бурмов, Александър — 38
 Бусарска, Станка — 111
 Бусарски, Крум — 104
 Бълкова, Катя — 117, 118

 Вазов, Иван — 33, 34, 38
 Ванка — 40
 Вапцаров, Н. — 53, 116
 Васа — 60
 Васев, Славчо — 50, 51, 79, 115, 116, 118
 Василев, Б. К. — 118
 Василиев, А. — 115
 Вежинов, Павел — 50, 63, 77, 116, 118, 121, 122
 Величко — 19
 Величков, Тодор — 46
 Вельов, Ив. — 116
 Венев, Стоян — 19, 24, 88, 116, 118
 Виден (Белото куче) — 47
 Видински, Раденко — 62, 121
 Вихров — 42
 Влайков — 6, 115
 Воденичарски, В. — 116
 Войнов, К. — 6
 Волен, Илия — 114
 Вължаров, М. — 120, 121
 Вълков, Крум — 121

 Габраков — псевдоним на писателя — 42
 Гайдата, Ст. — 113
 Гановски, Сава — 116
 Гелѣв, Станчо — 73
 Генов, Г. П. — 91
 Георги — 25
 Георги (Тугето) — 13
 Георгиев, Асен — 59
 Георгиев, д-р К. — 119
 Георгиев, Кимон — 120
 Георгиев, Николай — 104, 105

Гересник, Величков — 27
 Германов, А. — 6
 Геров, Найдан — 99
 Гигó — 7, 8, 9, 59
 Гина — 86, 87
 Гладков, Фьодор — 56
 Гогол — 43, 44
 Голев, В. — 6
 Голсуърти, Джон — 56
 Гонева, Виктория — 30, 31
 Горки — 38, 49, 50, 57, 75, 76, 77
 Гочо — 38
 Григор — 14
 Григоров, Александър — 50, 78
 Григоров, Георги — 17
 Григоров, Крум — 6, 36, 52, 60, 78,
 99, 106, 114, 115, 116, 118, 119,
 122, 123
 Григорова, Елена — 60, 61, 105
 Гуляшки, Андрей — 50, 63, 68, 118
 Гьобелс — 95
 Гьоринг — 95
 Гьоте — 29, 81
 Гьоше — 15, 16

 Далчев, Атанас — 97
 Дамянов, Ат. — 115
 Данте — 29
 Данчев, Пенчо — 77
 Делчев, Б. — 116
 Деяна — 94
 Деянов, Давидко — 94, 95
 Дзивгов, Ал. — 116
 Дикенс — 52, 119
 Димитров, Георги — 95
 Димов, Андон — 12
 Димов, Димитър — 79
 Динеков, Петър — 38, 42, 72, 77,
 116, 121
 Добрев, Димитър — 62, 116
 Дойчинов, Христо — 60
 Дон Кихот — 39

Достоевски — 38, 43, 44, 81
 Драганов, М. — 117
 Дрондов, Евтим — 102

Евгена — 110
 Евтим — 60, 61
 Елин Пелин — 13, 23, 26, 34, 38, 51,
 80, 97, 100, 115
 Епитропов, Лука — 54
 Еренбург — 56

Живков, Тодор — 66, 71

Зарé — 8, 14, 113
 Зарев, Кр. Гигов — трите имена на
 писателя Кр. Григоров, според мест-
 ния диалект — 7
 Зарев, П. — 121
 Зарка — 15, 22, 24
 Захариева, Мария — 62, 121
 Златанов, Лилó — 25
 Златаров, Асен — 116
 Зорка — 103

Иванов, Д. — 120
 Иванов, Любен — 92
 Игов, Светлозар — 58, 121
 Илиев, Атанас — 116
 Илф — 51, 118
 Исаев, Младен — 62, 63

Иовков, Йордан — 80
 Иончев, Спас — 118
 Йорданов, д-р К. — 120

Калина Малина — 42, 116
 Калчев, Ж. — 122
 Калчев, Камен — 6, 50, 63, 66, 115
 Каракостов, Ст. — 17
 Каралийчев, Ангел — 23, 26
 Каранфилов, Ефрем — 77, 115
 Караогланов, З. — 119
 Караславов, Георги — 50, 62, 116,
 118, 121

- Караколев, Ст. — 77
 Каруция — 42
 Кирил и Методи — 17
 Кличаров, Иван — 36
 Класурски, Костадин — 27
 Ковачев, Йордан — 62
 Колин, Арсо — 106
 Коменски, Ян Амос — 41, 117
 Компирската, М. — 113
 Кондарев, Н. — 116
 Кони, Анатолий Фьодорович — 33, 117
 Константинова, Елка — 79, 114
 Консулов, д-р Стефан — 53, 54, 55, 119
 Короленко — 43
 Крапчев, Д. — 120
 Круме — (диалектно име на Кр. Григоров) — 103, 104, 105, 113
 Крумегри — (псевдоним на писателя) — 42
 Крумчо — 37
 Кръстев, Кр. — 116, 120
 Кръстев, Серафим — 41
 Кръстева, Цена — 41
 Кулев, Трифон — 63, 121
 Кунето — (умалително име на писателя) — 58, 102, 124
 Куюмджиев, Кръстю — 79
 Кюляков, Кр. — 121

 Лаков П. — 120
 Ланков, Никола — 50, 63, 118
 Лена — 46
 Ленков, Ат. Гълъбов — 60
 Лермонтов — 43
 Лесков — 43
 Лилето — 46
 Ломнички, Стоян — 40
 Лудина, Петрунка — 103
 Лулчев, К. — 118
 Личев, Андрей — 104, 105, 123

 Майстора — Вл. Димитров — 23, 38, 114, 115
 Ман, Томас — 56
 Ман, Хайрих — 56
 Манев, проф. — 119
 Манев, Иван — 61
 Манов, Емил — 6, 50
 Манчо — 124
 Марко Чорбаджи — 33
 Марков, Стефан — 122
 Мартинов, Ив. — 6, 50, 117, 118
 Марчевски, Марко — 50, 63
 Миланка — 114
 Миланов, Асен — 12
 Милев, Илия — 48, 56
 Мирски, Иван — 48, 56
 Мирчев, Никола — 115
 Митѐ — 39, 92
 Митев, П. — 116
 Мито — 76, 80
 Митов, Д. Б. — 42, 77, 116, 117
 Михайлов, Иван — 120
 Мишайков — 91
 Младенов, Милуш — 47
 Монеv — 54
 Моше — 34
 Моѝм, Съмърсет — 56
 Мръмката Яне — 43, 113
 Мусоргски — 52
 Мутара — 72, 73, 93, 95, 96, 124
 Мутарски, Стоян (Скомината) — 13
 Мушанов, Никола — 54, 120

 Наке — 27, 92
 Накев, Райчо — 41
 Наза — 110
 Наста — 115
 Нейков, Димитър — 61
 Нивянин, Иван — 120
 Ников, Митко — 92
 Никодим — 22
 Никола — 12, 18, 104

Николчо — 35, 110
Николчов, Асен — 41
Ничев, Боян — 121, 122

Огнянов — 33
Островски — 81

Павлов, Тодор — 50, 116
Павурджиев, В. — 121
Пастухов, Иван — 54
Пастухов, Кръстю — 54, 119
Пашински, Венё — 35, 36, 37
Пашов, Иван — 70, 71, 122
Пеева, Люба — 54
Песталоци — 41, 116
Петков, Йордѣ — 94, 95
Петков, Никола — 62, 121
Петрин, Дончо — 93, 94, 96
Петров — 51, 118
Петрунов, Гигó — 22
Пешев, Илия Иванов — 60
Плевката, Зарё — 113
Пондев, Петър — 77
Попалексова, Радка — 41
Попвасилев, Стефан — 100, 123
Попдимитров, Емануил — 23, 35, 36,
37, 38, 115
Попов, Асен — 44
Попов, Георги — 61
Пушкин — 43

Радевски, Христо — 62
Раденко — 15, 16, 17, 19, 57, 59, 60,
61, 66, 103, 104, 108, 114
Радка — 103
Райнов, Богомил — 6, 53
Рангелов, Сава — 16
Рачка — 103
Ремарк, Ерих Мария — 56
Ристенин, Васё — 92
Ролан, Ромен — 56
Роселини — 67
Руж, Иван — 43, 50, 63, 76, 78, 114

Руса — 46
Русев, Пенё — 77

Самодумов, Т. — 121
Сандо — 46
Сарафов, А. — 120
Сарашката, Пена — 113
Свилка — 110
Синклер, Ъптон — 56
Славе — 61, 120
Смирненски, Хр. — 81
Сотё — 32
Сотев, Арсо — 114
Софка — 110
Софроний — 6
Спасенина, Звезда — 41
Спиридонов, Александър — 58, 75,
114
Спиро — 69
Стаматов, Г. П. — 41
Станев, Ем. — 121
Станимиров, Владо — 103
Станимирова, Гъца — 69
Стания — 103
Станка — 26, 113
Станоев, Асен — 15, 18, 41, 113, 115,
116
Станоев, Стойо — 104
Станчев, Кръстю — 51, 115, 118
Станчев, Л. — 116
Стефан — 34
Стефанов, Ц. — 116
Стоев, Арсо — 113
Стоил — 39, 40
Стоплов, В. — 116
Стоименов, Стоян — 57, 120
Стоичков, Григор — 46
Стойне — 13, 76, 107, 110
Стоян (мецата) — 106
Стояна — 11
Стоянов, Людмил — 46, 50, 116
Стоянов, Петко — 91
Стоянов, Теньо — 55, 120

Страшимиров — 115, 116
Стрелков, Лозан — 51, 63, 116
Спрумски, Георги — 114
Сълов, Петър — 116

Танов, Драго — 68

Танчо — 72, 73

Тасе — 19

Тодоров, Ангел — 50, 51, 52, 53, 55,
62, 63, 118

Толев, Крум — 68

Толстой — 38, 43, 48, 81

Томов, Евтим — 115

Топенчаров, Вл. — 118

Тузсузов — 118

Тургенев — 39, 43

Ураган Небесни — 42

Уширин, Дойчин — 25

Фадеев — 56

Фауст — 29

Фико — 56

Филипов, Ал. — 120

Фуриаджлев, Н. — 23

Футекова — 120

Фьодорович, Ан. — 117

Хаджидимов, Ив. — 118

Хайне — 56, 81

Хамлет — 39

Харманджиев, Т. — 6

Хитлер — 67, 95

Хрелков, Н. — 116

Христов, Димитър — 119

Хус, Ян — 117

Цанев, Георги — 63, 121

Цанков, Ал. — 54, 105, 119, 123

Цвайг, Стефан — 56

Цвета — 25, 75

Цветков, Иван — 114

Цветковски — 51, 118

Ценев, Петко — 61

Цонев, Кирил — 116

Челкаш — 50, 51, 118

Червенков, Вълко — 67, 71

Чехов — 38, 43, 44, 51

Чешмеджиев, Гр. — 118

Чилингиров, Ст. — 116

Чукалов, Сава — 78, 123

Шевченко — 43

Шолохов — 56, 57, 119

Шчедрин — 43, 44

Шукар — 56

Янков, Николай — 77, 78, 123

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи	5
Разговори у дома	7
Близките за него	102
Мои впечатления — детски спомени	108
Бележки	113
Библиография	124
Именен показалец	125

ЛЮДМИЛА ГРИГОРОВА
КРУМ ГРИГОРОВ

Редактор Кирил Топалов
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Стефан Груев
Техн. редактор Любен Петров
Коректор Добринка Имова

Формат 16/60/34; тираж 1613 экз.;
печатни коли 8,25; издателски коли 7,70; УИК 8,48;
л. г. IV/45; изд. № 5792;
поръчка № 97/1982 година
на изд. „Български писател“;
дадена за избор на 20. III. 1982 г.;
излиза от печат на 25. VI. 1982 г.;
цена 1,21 лв.
Код. 25 95353 22212

5062—25—82

ДП „Георги Димитров“ — София

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременната научна методология, съобразена с изискванията на българската марксистическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетиранния автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал, както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

ЦЕНА 1,21 ЛВ.